

Пет.
2116

МИХАЙЛО КИРИЧЕНКО

Філарм

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
УСТРІЙ ЗАПОРІЖЖЯ

(XVIII СТОРІЧЧЯ)

ДВОУ
ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“

ОДДАХУМ
СІМЕЙНА

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
УСТРІЙ ЗАПОРІЖЖЯ

(XVIII СТОРІЧЧЯ)

ДВОУ

ЧАСТОВИЙ ОВЦІННЯДНВ

Дар лас. Ф. Г. Петруня

МИХАЙЛО КИРИЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО - ПОЛІТИЧНИЙ
УСТРІЙ ЗАПОРІЖЖЯ

(XVIII СТОРІЧЧЯ)

ДВОУ

ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“

ХАРКІВ

1931

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі українського друку», «Картковому реєстарі» та інших покажчиках Української книжкової палати

Пет.
2116

811040

Україзант № 1341/1 з 9/III 1930 р. № 5 др. згр. Тираж 5,000 пр.
Ост 264 А6

ПЕРЕДМОВА

Книжка ця з'явилась у наслідок нашої праці на семінарі катедри історії України Інституту Марксизму-Ленінізму. Вона є лише спробою марксистського опрацювання питання про характеристику соціально-політичного устрою Запоріжжя, а тому, звичайна річ, може мати цілу низку хиб. Тільки брак нової літератури про Запоріжжя примусив нас друкувати цю роботу.

Користуючись з нагоди, висловлюю подяку товаришам, що внесли поправки до нашої праці під час обговорення її на семінарі.

Михайло Кириченко.

9 березня 1930 р. Харків.
У. І. М.-Л.

* * *

ІСТОРІЯ Запоріжжя має свою особливу долю. „Легенди не як продукт народної творчості, а як витвір зачарованих об'єктом дослідників — оповили ранню Історію Запоріжжя густим туманом, що в ньому зникають для ока дійсні риси об'єктів: ніби мова мовиться не про XVI-XVII століття з усією властивою їм силою документальних свідоцтв, а про яку будь добу руїн чи іерогліфів". Так говорила про Історію Запоріжжя Єфименко¹⁾.

З цією вдалою характеристикою старої історичної літератури про Запоріжжя трέба цілком погодитись, лише додавши те, що сама то Єфименко пішла, як це ми побачимо далі, — цим же таки шляхом, шляхом ідеалізації запорізької романтики, оповиваючи далі «туманом» запорізьку дійсність.

Не можна скаржитись на те, що Запоріжжя не має про себе літератури: не залишилось воно пасинком у наших істориків, але майже

¹⁾ Єфименко. — Історія українського народу' вип. II, вид. 1922, стор. 54.

до всіх до них підходить оте зауваження, що зробила Його Єфименко.

Багато про Запоріжжя написав академік Яворницький. Є його монографії — три томи «Історія запорожських казаківъ». В першому томі автор дає загальну характеристику Запоріжжю, а в другому та третьому — він викладає хід запорізьких подій, аж до останніх його часів. Є його ще «Запорожье въ остаткахъ старины» та «Вольности Запорожскихъ Казаковъ» і чимало статтів та довідок по різних журналах.

Автор зібрав силу різних матеріалів та речей запорізької старовини, що є німі свідки про життя запорізького козацтва. Але оці дорогі сучасники минулого, часто єдині свідки, бувають для історії корисні лише при умові критичного підходу при їх використуванні. А цього авторові часто бракувало. Такі відомості, як оповідання Розсолоди, мають вартість, як матеріал загально-ілюстративний, що доповнює документи і не можна ним користуватися як віригідними документами, як це робить автор.

Яворницький мало займається аналізою Запоріжжя, як соціального явища. А де він, хоч мимоволі, пробує виявити ступінь соціального розвитку Запоріжжя, то й там робить помилки. На його думку, запорізьке товариство «представляло собою таке же «народоправство» на Югі Росії, но только в боле широкой степени развития, какое представляло собою «народо-

правство» во Пскове и в Новгороде, на севере Руси; что делал вечевой колокол на Севере, то делали литавры на Юге»¹⁾.

Порівнювати Запоріжжя XVIII століття, цей торговий вир, де збігалась торгівля Західної та Східної Європи і Малої Азії, де була організована армія, де була централізована влада — з Новгородом, або Псковом XIV-XV століття з Іхнім вічем, цим модернізованім залишком колишнього слов'янського племінного побуту²⁾, і ставити поміж ними знак рівності або тотожності, — це значить говорити справжній нонсенс.

За другого ветерана історії Запоріжжя треба вважати Скальковського. Колезький асесор «наместника Новороссийского Края» з аматора по збиранию матеріалів про український степ та про його автохтонів — запоріжців — виріс на відомого історика. По гарячих слідах, зразу ж після трагічної смерті Запоріжжя, автор почав розшукувати різні документи та архіви за-

¹⁾ Їварницкій. — Исторія Запорожскихъ казаковъ, т. I, стор. 189.

²⁾ Віча — скодки. Ради в своєму історичному розвиткові мали два періоди. Перший — племінне віче, де розв'язувались питання того чи іншого слов'янського племені (*«думали поляне о дани хозарам»*). Ці віча існували на Русі до середини XIII століття. Potім зі зростом князівської моці були знищенні князями й ция самим і був усунений контроль віча над діяльністю князя. Так було у Київській, Волинській та Галицькій землях. Другий період — віче міське. В містах Пскові, Новгороді, де з розвитком торгівлі зросла торгівельна класи віче залишилося в руках останньої засобом боротьби

порізького козацтва. Одні цлі, другі як миша чі недогризки вихватив Скальковський з під брудних ніг російського торгового капіталу, на аверсі якого було написано «просвіщеніє», а за цією мішурою стирчали зуби російського купця та дворяніна, з його випробованими методами колонізації та експлуатації.

Питання місцевих культурних надбань, питання місцевих історичних пам'яток мало обходило царського офіцера, купця й поміщика. Все гинуло під навалою російського абсолютизму.

З цього агломерату царських вандалів ясною фігурою постає А. Скальковський. На його заслугу треба записати наявність великих матеріалів про Запоріжжя, які до нас дійшли або у формі невикористаних ще й досі архівів, або у формі робіт Скальковського. Основна його робота «Історія Нової Сечі» і багато інших, як от, скажемо, «Оп'ять статистического описанія Новоросійского Края», для нас тепер можуть служити документами. Його роботи цінні, як фактичний матеріял.

з князівською владою. Вона — саме оця торгова аристократія — через віче обмежувала й керувала діяльністю князя в бажаному для себе напрямі. Отже, віче тут було політичним органом торгової аристократії і мало схожість з старим слов'янським вічем лише по формі («новгородцы бо изначала, и смоляне, и кияне, и по- лочане и вся власти яко же на думу на вече сходятся; на чом же старейшины сдумают, на том же приго- роды станут») (Б. С. Э., т. Х., стр. 575 — 577. «Вече»).

Назвати праці Скальковського соціальною історією запорізького козацтва не можна. Не пробував він подати історію Запоріжжя у всеобщому висвітленні. Не вільний він і від великоросійської тенденційності у висвітленні так окремих фактів, так і всієї історії Запоріжжя в цілому. Не міг Скальковський стати вище за самого себе. Царський чиновник, хоч і культурний та вчений, не міг дивитись на дійсність інакше, як дивився « дух времени ». Як він міг інакше цінувати запоріжців, як не «вітязей православного віроисповідання оть крови Русской». Запоріжці, на думку Скальковського, є лицарі, яких «Провидение» призвело боротись за православну церкву. «Это не могло быть иначе,—каже автор:— причина учреждения военныхъ братствъ въ Палестинѣ, въ Германіи и Испаніи—могущество мусульманское, угрожавшее цѣлости христіанскаго міра не только существовало, но и, продолжая усиливаться, оставалось столь предпримчивымъ врагомъ всей Европы, какъ и прежде. Только опасность угрожала съ другой стороны. Уже не на самой святой землѣ, не Франціи, не Испаніи страшны были турки, или вассалы ихъ татары, но всѣмъ славянскимъ народамъ, живущимъ оть Дуная до Волги»¹⁾.

Варто дещо сказати про роботу Антоновича «Виллади про козацькі часи на Україні». Хоча

1) Скальковскій.— Исторія Нової Сечи. т. I, стор. 102, вид. 1846.

вона уваги самому Запоріжжю приділяє якраз найменше, але вона характерна й оригінальна уже тому, що автор намагається по-філософському обґрунтувати «запорізький демократизм».

На думку автора, кожному народові властива якась «провідна ідея». Так, наприклад, «у великоросійського народу провідною ідеєю був завжди абсолютизм», а у польської нації «провідною ідеєю ми бачимо принцип демократичного аристократизму». «Українському народові, що сидів між польським та великоросійським, прийшовся до типу третьї принцип широкого демократизму... Отся провідна ідея велими рельєфно позначилася в Козаччині, а ще виразніше зреалізовано її в життю Запорізької Січі»¹⁾.

Ми не знаємо, чи треба критикувати цю ідеалістичну холастику. Її неспроможність само собою настільки ясна, що не вимагає з нашого боку заперечення. Шукати причини козацького демократизму в природних властивостях українського народу, або вважати цей демократизм якимись абсолютом, наданим звідкілясь зверху, нам здається спробою аж надто наївною й не-науковою. Генезу довжини запорізького очкура доведеться таки шукати в історії української культури та в історії культури запорізьких сусідів. Не впав очкур з Марса.

¹⁾ Антонович. — Виклади про козацькі часи на Україні, 1912, стор. 3.

В кінці своєї роботи автор сам заперечувє своєму принципові провідної ідеї, бо довелось йому з самою провідною ідеєю широкого демократизму попрощатися. Автор з жалем констатує, що «український народ побачив, що й Запоріжжя може помилитися у своїх вчинках»¹⁾. Цебто, що й запорізький демократизм перетворився в проформу і вищі шари запорізького суспільства не відставали від своїх колег — старшин гетьманських і так само, як і ці останні, монополізували за собою «чини та маєтності».

Велике місце українському козацтву приділяє акад. Грушевський. VII том його «Історії України-Русі» — є не що інше, як історія українського козацтва. В «Ілюстрованій історії», в «Очеркахъ по истории украинского народа» й інших роботах автор також присвячує багато сторінок українському козацтву. Грушевський з усією категоричністю відкидає ті фантастичні гіпотези про генезу українського козацтва, початок якого старі історики виводили то від козар, то від кози, то від Чорних Клобуків. Автор вказує ґрунт, на якому зросло козацтво в своєрідних умовах життя українського народу.

Шляхетсько-магнатське господарство, пригноблюючи українське селянство, не лише приводило останнє до розору. Було й так, що більш-менш заможні кола селянства, міщанства

¹⁾ Антонович. — Виклади про козацькі часи на Україні, стор. 213.

та дрібна шляхта, виверталися з-під тяжкої руки польського пана й утворювали новий тип господарства, сільсько-промислового зразку, а порожні землі українського степу приготували ґрунт для його розвитку. Тут, у степу довелось захищати це молоде господарство не лише з півдня, а й з півночі — від польського пана та російського дворянині.

Запорізьке господарство, а з ним і суспільство, виростало в окрему одиницю і набирало рис своєрідності, а в XVIII столітті Запоріжжя являло собою вже «окремий соціально-політичний організм»¹⁾. Коли так, то й розглядати Запоріжжя цих часів треба було в його своєрідності, в його окремішності, чого акад. Грушевський не робить. Історія українського козацтва й історія Запоріжжя у всіх його етапах в роботах Грушевського змішані докупи.

Тут вірно робить Єфименко, коли в своїй роботі «Історія українського народу» присвячує Запоріжжю окремі розділи. Ми наводили слова, якими почала писати Єфименко про Запоріжжя. Цілком влучно вона кинула закид історикам, які захоплювалися козацькою романтикою й особливо запорізькою. Слід було чекати від неї зовсім іншого підходу, зовсім іншого висвітлювання запорізької дійсності, але, на превеликий жаль, вона пішла шляхом тих, кому докоряла.

¹⁾ Єфименко. — Історія Українського народу, випуск II, стор. 94.

Єфименко у запорізькім суспільстві, в його історії, вдачах, звичках і світоглядах — вбачас «окрушину якихось архаїчних життєвих форм». Все це «українська козаччина винесла з глибин старо-українського життя і викохала на степовім дозвіллі»¹⁾.

Не могла Єфименко й тут стати вище над свої народницькі традиції. Ось чому вона не лише підкреслює архаїзм запорізького життя, його примітивізм, а навіть захоплюється ним. Саме козацтво, на її думку, це непідкорене селянство, що розвивалося поза утиском; «родное ему (селянству. М. К.) по происхождению, по вере, мировоззрению, одним словом, по всем особенностям психического строя»²⁾. Зпримітивовані авторкою запорізькі соціальні та маєткові взаємини були ідеалом для її народницьких поглядів. Тому то вона говорила, що козацтво «свободное лично, свободное имущественно, обладающее свободными орудиями — землями, реками и др. угодьями — для свободного труда, естественно всегда составляло высший идеал для крестьянства»³⁾.

І це говорилось про XVIII століття, коли на одному полюсі запорізького суспільства були Калнишевські, Колпаки та Білецькі, які продавали за одним заходом по 14,000 овець, а на

¹⁾ Єфименко. — Іст. Українського народу, стор. 55, вип. II.

²⁾ Єфименко. — Южная Русь, т. II, стор. 36.

³⁾ Там само.

другому — козаки-нетяги, аргати, наймити, навіть невільники, загалом — запорізька сіромаш, яку життя душило так, що вона «пускалась даже на грабежъ разнаго добра»¹⁾.

Для інших висновків, але з такою ж самою міркою підходить до запоріжжя російський історик, проф. Рожков. Поперше, він Запоріжжя розглядає на тлі загально - російської історії. На його думку, «Южно - русское казачество» виникло на «южной русской степи» в наслідок втечі посполитого селянства. Запоріжжя Й було тою точкою, де осідало поспільство, «где примитивные условия хозяйства... разбойничья торговля... примитивная демократическая безурядица представляли собою тот золотой век, который вся кому крестьянину рисуется позади, на заре истории»²⁾.

Десь у Росії гомонів життєвий прогрес, кликотіло життя у всіх Його формах, а на обрії, як клаптики хмарок, в дикому степу, у високій тирсі, густому очереті Дніпрових лиманів бродив напівдикун, напівлюдина — запорожець. Таким здавався запорожець Рожкову. «В общем и целом,—каже він,—хозяйство Запорожья в течение всего времени его существования носило на себе печать той примитивности, какая нами наблюдалась в период

¹⁾ Эваринцій.—Исторія запорожскихъ казаковъ, стор. 213.

²⁾ Рожков.—Русская ист. в сравнительно-историческом освещении, 1928, т. IV, стор. 26.

дофеодального, в эпоху родового и племенного быта»^{1).}

Справжня ідилія! На Дніпрових землях життя перевернулося догори сподом. Тут тепер жили не слов'яни, а іх 20—30 коліно — запоріжці, а жили вони тим самим племінно - родовим життям, яким жили і їхні предки тисячу років тому.

Це називається «история в сравнительно-историческом освещении».

Коли запорізьке господарство «носило печать» доби племінного господарства, то цілком логічна є та думка, що на Запоріжжі не було кляс. Автор у цьому місці робить наголос і прямо говорить: «запорожское общество и войско, «товариство», было слабо расчленено, примитивно в своем устройстве.. едва ли можно признать мнение, что в зимовниках жило особое «запорожское посполитство»: классового расчленения в Запорожье не было и быть не могло»^{2).}

Така концепція історії Запоріжжя на руку Петрові I-му, Катерині II-й і всьому російському абсолютизму. Бо хіба можна йому закинути якісь обвинувачення в тому, що він зруйнував Запорізьку Січ, коли там було племінне, примітивне господарство. Експансію російського торгового капіталу на південь треба тоді визнати прогресивним явищем, бо невідомо ще, скільки б тривало дикунське життя на Запоріжжі, коли б

¹⁾ Рожков.—Русская ист. в сравнительно-историческом освещении, 1928, т. IV, стор. 35.

²⁾ Там само.

не вивів його на шлях прогресу російський торговий капітал. Такий погляд ясно відчувається в словах Рожкова, де він каже: «Противоречия между дворянской государственностью и примитивной казацкой вольницей вызвали желание Петербургского Правительства покончить с Запорожьем»^{1).}

З найновіших спеціальних праць із історії Запоріжжя треба назвати роботи акад. Слабченка: «Соціально - правова організація Запорізької Січі» і «Паланкова організація запорізьких вольностей». Перша робота надрукована в збірнику «Праці комісії для вивчення іст. західно - російського та українського права», вип. 3, 1927 р., друга, в той час, коли ми працювали над темою, була ще не видрукована^{2).}

В першій роботі автор поставив собі за мету дати характеристику соціально - правовим інституціям Запоріжжя. Провідна ідея цієї роботи це — державна суверенність Запоріжжя. При чому автор не пробує довести це, а говорить про державну суверенність Запоріжжя, як про річ безспірну. Ось що він каже: «Окрема територія й особливо, хоч би геть рідка людність, давали спромогу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідни-

¹⁾ Рожков.—Русская история в сравнительно-историческом освещении, 1928, т. IV, стор. 40.

²⁾ Користувалися ми рукописним примірником, на що мали згоду автора. В нашій роботі посилання на окремі місця цієї роботи зроблені за сторінками рукопису.

кам, а й сучасникам, бо року 1616 з соймових промов запоріжці *«aliam republicam faciunt»* (утворюють другу республіку)^{1).}

Якщо піти таким шляхом, як пішов Слабченко, до шукання формальних ознак незалежної державності Запоріжжя, то їх можна знайти у кожній колонії, в кожній провінції, а може й в окремій губернії.

Своєрідність запорізького господарства, природні особливості, антагонізм поміж трьома частинами України: Лівобережжям, Правобережжям і Запоріжжям, періодична ворожнеча поміж ними, можуть скласти враження, що Запоріжжя було окремою державою, що Запоріжжя мало чим було зв'язане з усією Україною. Та не було цього насправді. Запоріжжя було складовою частиною України, з більшою чи меншою автономністю, часами з більшою, часами з меншою підлеглістю Україні та Польічно-військовій владі. Досить навести такі дрібні факти, щоб побачити безсумнівну залежність Запоріжжя від українського уряду. 1676 р. наказний кошовий отаман Криловський прохав у гетьмана Самойловича «наказати», «гдѣ, на которомъ мѣстѣ стану нашему армейскому назначить зимование»^{2).}

¹⁾ Праці комісії по вивчанню західно - російського права, 1917, вип III, Слабченко. Соц. - прав. орг. Січі, стор. 210.

²⁾ Слабченко.—Паланкова орг. запор. вольност., стор. 75.

А Калміуський полковий писар Петруша 1745 р., залишивши невдоволеним судовим вироком Коша, «приніс скаргу... на самий Кіш, обвинувативши його перед... генеральною канцелярією, котра й пропонувала Кошу переглянути ще раз справу Петруші»¹⁾.

В роботі «Паланкова організація запорізьких вільностей» акад. Слабченко займається аналізою господарських взаємин на Запоріжжі. Автор, в своєму дослідженні, не обмежується лише Січчю, а виходить і за її межі, на її периферію — в паланки, слободи та фобурги. Низку питань автор розв'язує вірно, інші ставить проблемами, а багато питань плутає, подає їх як мішанину, еклектику. Докладніше про це ми спинаяємо у нашій роботі далі, а тут лише скажемо про найголовнішу хибу цієї роботи — це про соціальну характеристику Запоріжжя. У Слабченка виходить, що Запоріжжя у XVIII столітті переживало добу феодалізму, а звідціля висновок, що й соціально-політичний устрій Запоріжжя в XVIII ст. був устроєм феудальним. Ось послухайте, як про це говорить Слабченко: «Старшина-феудали ще не перетворилася твердо в клясу», «місцеві феудали з бувших Січових отаманів не перебували десь в опозиції до паланкової старшини»²⁾. Автор, як бачите, запорізьку отаманію, яка сиділа в своїх зимовниках, називає феудалами.

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. зап. вольн., стор. 61, 62.

²⁾ Там само, стор. 72.

Значить, звідціля можна робити висновок, що запорізький устрій в XVIII ст. був устроєм феудальним, або вірніше раннє - феудальним, бо запорізькі феудали ще не перетворилися твердо в клясу, в таку клясу, щоб з неї склалася земельна знать»¹⁾. Ще більше кострубатою здається оця характеристика Запоріжжя акад. Слабченком, коли в нього ж таки, в другому місці, читаємо: «Гордий козак перетворився в спритного перепродувача - транзитника. І в самій Січі жваво одбувалися жваві операції, звеніли грошима, шаруділи паперовими облігатами, складали угоди на кредит. Січовий скарб часом обертався в банкову контору, а отамання та «старики» — в рантє і лихварів»²⁾.

Не думасмо ми спинятися на так званих істориках Запоріжжя XVIII століття. До них належать: Мищецький, Міллер та Рігельман. Не зважаючи на те, що названі історики, як «служилые царські люди» упереджено підходили до Запоріжжя, як у кривому зеркалі відбивали запорізьку дійсність, їхні роботи для нас мають тепер велику цінність; їх ми можемо використовувати, як документи, звичайна річ. критично до них поставившись.

Розгляньмо тепер, як висвітлює Запоріжжя акад. Яворський. Він у своїх роботах синте-

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. зап. вольн., стор. 61.

²⁾ Зап. іст.-філ. від. ВУАН, кн. XIX, 1928, стор. 104, Слабченко.— Запорізькі печатки XVIII віку.

тично викладає історію Запоріжжя у всіх його етапах. Починає він з початків запорізького життя, з часів появи у Подніпровських степах козацького уходницького господарства. Причини появи у степу козаків і самого козакування автор шукає в середині польсько-магнатського ладу та фільваркової системи господарювання. Обченки, які тиснули не лише кріпака, а й вільного селянина, міщанина, а часто й дрібного шляхтича, і були тією пружиною, що випихали ці шари людності на вільний степ, на уходницьке господарювання. Далі, переходячи до характеристики запорізького хазяйства та соціального устрію, акад. Яворський припускає цілу низку нечіткостей та помилок. Так, візьмімо: «Козацькі господарства фактично й формально вільні були спершу від тієї підлегlosti великим панським маєткам, вільні були не тільки на Запоріжжі, але й на його периферії. Організуючи себе на вільних степах, та ще й без феодальних обмежень та без феодальних привілеїв, вони являли собою вільні, фактично орендні підприємства, що вели своє господарство майже буржуазними засобами, об'єднані поміж собою подекуди общинними традиціями вічевого порядку...»¹⁾). Що ми тут бачимо? З одного боку — «общину з традиціями вічевого порядку», а з другого — «вільні від фе-

дельних обмежень», «фактично орендні підприємства, що вели своє господарство майже буржуазними засобами». Одне твердження не лише суперечить другому, а є цілком протидійним. Поєднувати, а не протиставляти «общину з традиціями вічевого порядку» з «орендними підприємствами» буржуазного типу, це значить говорити речі не продумавши, не критично підійшовши до них.

Не допомагає нічого акад. Яворському і його модернізація запорізької общини. В другому місці він хоче відрізняти її від общини «західних земель України» тим, що запорізька община була вільна від феодальних пут. «Тут вона — ця общинна система, — говорить Яворський, — не звязана з феодальним господарством українського або польського пана, утворила своє зразкове торгово-промислове огнище на Запоріжжі, огнище, зформоване на зразок військового комунізму, занесеного сюди тaborитськими недобитками»¹⁾.

Отже ж, знову натрапляємо на гостру суперечність. Маємо — що община утворила, з одного боку, огнище, зформоване на зразок військового комунізму, а з другого — «зразкове торгово-промислове огнище». Як поєднати ці дві тези, знову незрозуміло.

Де автор починає говорити і про індивідуальне господарство на Запоріжжі, там знову

¹⁾ Яворський. — Нариси з історії рев. боротьби на Україні, том I, 1927 рік, стор. 31.

¹⁾ Яворський. — Нариси з історії рев. боротьби, т. I, 1927 р., стор. 31.

недооцінюю він так розмір цих індивідуальних господарств, так і тенденції їхнього розвитку, ... згодом з розвитком Запоріжжя,— читаємо «у Яворського,— біля ІІ нутра на периферії почали з'являтися ще й індивідуальні, організовані на запорізьких та королівських землях хуторно-промислові господарства козацької знаті, господарства, вільні од широких експортних тенденцій шляхетського підприємства, зате тісно звязані в першу чергу з дрібним місцевим ринком»¹⁾. Заперечувати відсутність експорту у запорізькому господарстві, значить одночасно заперечувати і наявність на Запоріжжі не лише великої (типу Калнишевського, Білецького тощо), а й середньої торгової буржуазії.

Виводити базу, що ІІ мав «місцевий (запорізький. М. К.) торговий капітал»²⁾ лише з широкого вільного внутрішнього товарообороту³⁾ це значить звести на нівець ролю Запоріжжя і як посередника в торгівлі Європи з Сходом і як постачальника худоби на європейський ринок.

Так, отже, в роботах акад. Яворського про Запоріжжя ми маємо цілу низку помилок мішанини, суперечностей, недоречностей. Тут ми побачимо, як лагідно між собою вживаються легенди про запорізьку общину, запорізький військовий

¹⁾ Яворський.— Нариси з історії рев. боротьби, т. I, 1927 р., стор. 30.

²⁾ Там само, стор. 31.

³⁾ Там само.

комунізм з вірними ствердженнями про суто буржуазний характер запорізького господарства, в основі якого лежали: товаро-промислові підприємства зимовчанського козацтва та посередницька торгівля з домішкою розбійництва і піратства— цими пережитками минулої діяльності запорізького лицарства.

Залишилося нам сказати про загальну характеристику, яку дає в своїх роботах Залопріжкою акад. Покровський. Автор не займався спеціальним дослідженням Запоріжжя. Він відводить йому відповідне місце в загальній схемі своїх робіт. Але та ясність, яка подається ним у соціальній характеристиці запорізького козацтва, мусить бути вихідною точкою для кожного марксиста— дослідника Запоріжжя.

Ми бачили вище, що в запорізькому козацові деякі історики вбачали прототип старої первісної людини, а в господарстві запорізькому— господарство натурального типу, на зразок слов'янського, або лішого іншого натурально-родового. Одні (Рожков) вважали, що такий анахронізм, такий застарілій спосіб господарювання, мусив був проковтнути російський торговий капітал; для інших (Єфименко) козацьке життя було ідеалом, до якого мусіла б прагнути вся людність. Така плутанина розбивається рішучою тезою Покровського, де він дає таку характеристику козацькому господарству: «Под іменем «казаков» ви везде встречаете мелких земле-

дельцев, очень напоминающих тогдашнего окраинного помещика и целыми рядами незаметных переходов связанных с земледельческим классом вообще»¹⁾. Який великий дисонанс відчувається між цією оцінкою запорізького козака Й тією оцінкою, що ІІ давали Рожков та Ефіменко. Різниця в цих протилежних характеристиках Запоріжжя така велика, як між слов'янином доби Святослава Й поміщиком XVIII століття. Запорізьке зимовчанське господарство, як і гospодарство старшинське на Гетьманщині, або дворянське в Росії, було господарством типу буржуазного, хоч розвиток його йшов з деякими відмінами. «Казак, як мелкий землевладелець, проник, таким образом, за пороги, но здесь в этих нетронутых местах, он перемешивался еще с промышленником, вовсе, однако же, не походившим на горьковского бояска. Сеч была достойной представительницей мелкой казацкой буржуазии»²⁾.

Дикий степ, щоденна загроза нападу на молоде господарство, яке виростало внизу на Дніпрі, вимагали якогось захисту, якоєсь організації. Так запорожець поволі перетворився з хлібороба - промисловця у вояку. Так просто й ясно пояснює причини воєнізації запорізького козацтва акад. Покровський: «На окраине степи, откуда ежегодно появлялись татары, человеку естественно было быть военным: безоружный

¹⁾ Русская История, 1922, т. II, стор. 145.

²⁾ Там само, стор. 160.

человек здесь жить не мог, нужно было или отказаться от колонизации этих мест или итти сюда не только с сохой, косой и топором, но и с ружьем; ружье было так же необходимо здешнему поселенцу XVI-XVII в. в., как и южноафриканскому колонисту XIX-го»¹⁾.

Таким чином, розглядати запорізьке козацтво, як якусь аномалію в соціальному розвиткові, як якусь своєрідність, виключно належну лише українському народові, аж ніяк не можна. Запорізьке козацтво, як і козацтво донське — це були ті елементи, що виносили з собою на вільні землі новий спосіб господарювання, позбавлений лещат польського феодалізму, або російської барсько-панщиняної системи. Як багато спільного було між цими двома типами козацтва, між козацтвом запорізьким та донським,— прекрасно сказано у К. Маркса. Ось що він каже: «Русь тоді була поділена на дві держави: Москву та Литву. В обох половинах з'явилось козацтво. Тоді, як на півдні Русі утворилось славне Запоріжжя і дух козацтва розлився по всій Україні, відбувся такий же наплив люду з півночі на Дні. Україна з самого початку взяла участь в утворенні донського козацтва, про що свідчить мова теперішніх донських козаків, середня говірка між українською та російською мовою»²⁾.

¹⁾ Русская История, 1922, т. II, стор. 149.

²⁾ К. Маркс. «Стенька Разин». Журн. «Молодая гвардия», 1926 р., № 1, стор. 107.

Бачимо, що на Запоріжжі ті елементи, що виприснули з-під ярма польського феодалізму, починають творити новий тип господарства по своїй тенденції, передовіший, прогресивніший, з усіма ознаками товарового й грошового обміну. Сюди цілком підходить те зауваження, яке Ленін робив з приводу швидкого розвитку виробничих сил в Новоросії. Про це він говорив: «І в тих місцевостях Росії, де не було кріпацького права, де за рільництво брався вільний селянин (наприклад, в степах Заволжя, Новоросії, Північного Кавказу, які заселилися після реформи) розвиток виробничих сил і розвиток капіталізму йшли скоріше, ніж в центрі, переобтяженому кріпацькими пережитками»¹⁾. Хоч Ленін це говорив про пізніші часи, про XIX століття, але основне твердження, яке він тут висунув, а саме, що розвиток виробничих сил ішов скоріше там, де «не було кріпацького права, де за рільництво брався вільний селянин», для Запоріжжя залишається також у силі.

Оцей коротенький вступ, або вірніше — огляд літератури, зробили ми для того, щоб показати, яка є література з історії Запоріжжя і наскільки може вона тепер задовільнити нас.

¹⁾ Ленін, т. IX, стор. 445.

* * *

Найзручніше історію Запоріжжя хронологічно поділити на такі періоди: 1-й — від часів виникнення Запоріжжя до Хмельниччини, 2-й — від Хмельниччини до «зради» Мазепи й скасування Петром I Січі (1654 — 1709 р.), 3-й — Запоріжжя під Кримською протекцією (1709 — 1735 р.), 4-й — Запоріжжя під російською протекцією (1735 — 1775 р.).

Перший період найстаріший, найменше нам відомий, охоплює собою добу формування Запоріжжя.

Про походження козацтва і про утворення Запоріжжя є ціла низка гіпотез. Одні історики виводять родословну козаків від козар¹⁾, інші історики козацьку прарабатьківщину шукають в Сідньові, що на річці Снові (біля Чернігова) «и отдолъ происходили жилищами своими внизъ отъ Киева по Днѣпру»²⁾. Рігельман вважає, що запоріжці, або козацтво взагалі, утворилось від домішки слов'ян з «пришедшиими потомъ въ Україну изъ Черкесской Кабарды, Черкассами, которые, смѣшившись съ Українцами, вообще проименовались темъ именъ»³⁾.

Російський історик Татищев намагається довести, що козаків «предки были выходцы изъ

¹⁾ Ригельман.—Лѣтоп. повѣст. о Малой Россіи, стор. 1, ч. I.

²⁾ Там само, стор. 2.

³⁾ Там само, стор. 7.

Египта... и жительствовали въ городе Цыркасѣ, по Христѣ были въ законѣ христіанскимъ. Сему свидѣтельствуютъ и до нынѣ въ Большой и Малой Кабардѣ... каменные и прочие христіанскіе знаки¹⁾.

Мишецький початок запорізького війська виводить десь з 948 року. Мандрівник із Польщі Семен вибрав на лимані р. Бога місце для своїх промислів, «а именно для битія дикихъ козъ, кабановъ и прочей дичи и, будучи на оной косѣ одно лѣто, пришелъ домой и какъ провѣдали тамошнее довольствіе его сосѣди, то предались ему болѣє человекъ ста, для оныхъ промысловъ, а оного Семена стали у себя имѣть атаманомъ... и прозвали ихъ козарами»²⁾). Далі він оповідає про те, як, набравши охочих з містечок Лисянки, Ведмедівки, Семен воював проти турок на боці грецького імператора³⁾.

Ми навели найхарактерніші варіанти про походження козацтва, перераховувати ж усі інші вважаємо за зайве, бо це значило б повторяті ті фантазії, на які багаті були старі історики щодо походження українського козацтва.

Ми не будемо виводити початок історії Запоріжжя ні від короля Августа Сигізмуна, ні від Степана Баторія, також не будемо вважати за початок Запоріжжя заснування якої-небудь

із січей, чи то Хортеської, чи Базавлуцької, бо Запоріжжя не творилося в один день. Семен отаман, що його, згадують Мишецький і Ригельман⁴⁾, як основоположника Запоріжжя, був не один. Такі Семени на протязі довгого часу з України ходили в степ, на лимани, на здобичництво, на «уходи», зразу, мабуть, поверталися після сезону додому, а потім уже обрали собі степ на постійне мешкання. Для захисту від негоди, від звірів та людей лихих, оті мандрівники й утворювали собі захисти січі. Скільки таких січей було, історія не знає, та навряд чи може взнати. До нас дійшли вже відомості про ті січі, які набрали в степу чималого значення, які по суті стали центрами адміністративного, і, коли хочете, господарського степового життя. Поволі навколо таких центрів відбувається консолідація степового населення, степ одривається від своєї пуповини, од України.

Отакими сторінками одкривається історія Запоріжжя. Ми не думаемо говорити про Запоріжжя, як про щось цілком незалежне, самостійне, ціле й окреме від усієї України, але треба все ж таки сказати, що, починаючи з XVII, а тим паче XVIII ст., життя запорізьке йшло іншими шляхами, як життя Гетьманщини. Запоріжжя виросло в таку одиницю, якою було Пра-

¹⁾ Ригельман.—Лѣтоп. повѣст. о Малой Россіи, ч. I, стор. 8.

²⁾ Мишецький.—Історія о каз. запор., стор. 1.

³⁾ Там само, стор. 3—4.

⁴⁾ Ригельман.—Повѣстованіе о Малой Россіи. 2-1. Мишецький.—Історія о казакахъ запорожскихъ, стор. 1.

вобережжя, або Лівобережжя. Запоріжжя стало цілою одиницею складової частини: всієї України.

На перших порах запорізьке козацтво йшло в ногу з козацтвом городовим, вкупі з ним домагалося щляхетських прав у короля Баторія¹⁾, виконувало розпорядження гетьмана «и въ походахъ были послушны, когда ихъ спросятъ»²⁾. Але поволі тут відокремлюється запорізьке господарство від господарства Гетьманщини, а за ним відокремлювалася і запорізька влада. І в такій мірі, в якій було окремим запорізьке господарство, в такій — була окремою і політична організація Запоріжжя.

Хмельниччина порвала ту тенденцію, по якій ішов до цього часу розвиток так України взагалі, так і Запоріжжя зокрема. Вихор революції скрутлив, поламав і кинув геть отої намул, що осів був на українській землі у формі польського чи українського фільварку. Пройшло зрушення в господарському соціальному й політичному житті. Внутрішніх сил вистачило на те, щоб дати простір новим виробничим силам, і на те, щоб виразно заговорити про національну консолідацію. У цю хвилю були стерті межі між Правобережжям, Лівобережжям та Запоріжжям. У перспективі були накреслені контури національної єдності. Інша річ, що сил цих не вистачило, щоб закріпiti досягнення, що їх придбала козацька

¹⁾ Эварницкий.—Исторія запор. каз., т. I, стор. 421. 422.

²⁾ Мышецкій.—Ист. о каз. запор., стор. 4-5.

революція. Послідство, для якого наслідки революції були Данеевим подарунком, мусіло зразу ж стати в опозицію до старшини козацької, а цим самим послабити сили останньої. Для того, щоб не позбутися матеріальних привілеїв, довелося старшині зігнути спину перед Москвою.

Доба політичного розбрата, що зветься в історії України «руїною», є доба державної децентралізації, доба територіального шматування України. Запоріжжя мусило ставати знову на свої власні ноги, тим паче, що цьому сприяли й політичні обставини. 1667 року по Андрушівському миру Запоріжжя було поставлено в подвійну залежність від Польщі та Росії¹⁾, а це, власне, визначало певну незалежність Запоріжжя. На Січі почала зростати влада кошового атамана і більшої ваги почав набирати Січовий уряд²⁾. «Коли грізний Хмельницький I-й помер, з ним померло єднання Гетьманщини з Запоріжжям. Останнє почало жити незалежно, опрічно від України» — каже Слабченко³⁾.

Приборкавши до рук Гетьманщину, російський торговий капітал почав все більше підступати й до Запоріжжя. В 1686 році по вічному мирові

¹⁾ Єфименко.—Іст. укр. народу, вип. II, 1922 р., стор. 59.

²⁾ Мышецкій.—Іст. о каз. запорож., стор. 12.

³⁾ Слабченко.—Соц. правова орг. Запор. Збірник праці комісії по вивченню історії права.. 1927 р., вип. 3, стор. 270.

вобережжя, або Лівобережжя. Запоріжжя стало цілою одиницею складової частини: всієї України.

На перших порах запорізьке козацтво йшло в ногу з козацтвом городовим, вкupl з ним домагаючися щляхетських прав у короля Баторія¹⁾, виконувало розпорядження гетьмана «и въ походахъ были послушны, когда ихъ спросятъ»²⁾. Але поволі тут відокремлюється запорізьке господарство від господарства Гетьманщини, а за ним відокремлювалася і запорізька влада. І в такій мірі, в якій було окремим запорізьке господарство, в такій — була окремою і політична організація Запоріжжя.

Хмельниччина порвала ту тенденцію, по якій ішов до цього часу розвиток так України взагалі, так і Запоріжжя зокрема. Вихор революції скрутлив, поламав і кинув геть отой намул, що осів був на українській землі у формі польського чи українського фільварку. Пройшло зрушення в господарському соціальному й політичному житті. Внутрішніх сил вистачило на те, щоб дати простір новим виробничим силам, і на те, щоб виразно заговорити про національну консолідацію. У цю хвилю були стерті межі між Правобережжям, Лівобережжям та Запоріжжям. У перспективі були накреслені контури національної єдності. Інша річ, що сил цих не вистачило, щоб закріпити досягнення, що їх придбала козацька

¹⁾ Эварницкий.—Исторія запор. каз., т. I, стор. 421, 422.

²⁾ Мышецкий.—Ист. о каз. запор., стор. 4-5.

революція. Поспільство, для якого наслідки революції були Данасвим подарунком, мусіло зразу ж стати в опозицію до старшини козацької, а цим самим послабити сили останньої. Для того, щоб не позбутися матеріальних привілеїв, довелося старшині зігнути спину перед Москвою.

Доба політичного розбрата, що зветься в історії України «руїною», є доба державної децентралізації, доба територіального шматування України. Запоріжжя мусило ставати знову на свої власні ноги, тим паче, що цьому сприяли й політичні обставини. 1667 року по Андрушівському миру Запоріжжя було поставлено в подвійну залежність від Польщі та Росії¹⁾, а це, власне, визначало певну незалежність Запоріжжя. На Січі почала зростати влада кошового атамана і більшої ваги почав набирати Січовий уряд²⁾. «Коли грізний Хмельницький I-й помер, з ним померло єднання Гетьманщини з Запоріжжям. Останнє почало жити незалежно, опрічно від України» — каже Слабченко³⁾.

Приборкавши до рук Гетьманщину, російський торговий капітал почав все більше підступати й до Запоріжжя. В 1686 році по вічному мирові

¹⁾ Ефименко.—Іст. укр. народу, вип. II, 1922 р., стор. 59.

²⁾ Мышецкий.—Ист. о каз. запорож., стор. 12.

³⁾ Слабченко.—Соц. правова орг. Запор. Збірник праці комісії по вивченю історії права.. 1927 р., вип. 3, стор. 270.

Польща відмовилась від прав на Запоріжжя¹⁾, а це дало можливість російському абсолютизму зробити сміливіші кроки в справі приборкання Запоріжжя. Залізна рука Петра все сильніше почала стискати горло запорізького козака. Невдалим виступом запоріжців з Мазепою проти Москви, а слідом за цим зруйнуванням Січі Петром і кінчиться другий період історії Запоріжжя.

Довелось запоріжцям покинути «Січ — матір та Великий Луг — батька». З насидженого тирла рушили вони до кримських татар і отаборились біля Олешок. Штучним життям були роки кримської протекції. Олешки з піщаними околицями не могли замінити запоріжцям багатих урочищ Дніпра, Самари та Орелі. Ніде було заводити зимовників, смак яких добре розкуштували запоріжці. До цього прибавилось ще одне лихо: «запорожскому войску отъ Татаръ и Турокъ запрещено было, чтобы въ Крыму въ Очаковѣ ничѣмъ не торговать и они не торговали»²⁾. Таким чином, загальне «Казаковъ жытіе подъ Крымскою властію было зѣло трудно»³⁾.

Статоць ясними причинами, чому запоріжців тягло «подъ высокую царскую руку». Запоріжжя або могло існувати на своїх старих землях, або мусіло загинути, а в лішому разі — перетвори-

¹⁾ Грушевській.— Ист. укр. народа, 1911, стор. 306.

²⁾ Мышецкій.— Ист. о каз. запорожск., стор. 22.

³⁾ Там само, стор. 25.

тися в якусь купку рибалок та чумаків. Щоб існувати Запоріжжя мусило посісти весь Дніпровський басейн, а не лише його лиман. От чому запоріжців опанувала туга за Старою Січчю. З нею запорізькому козакові вважалися його роля торгового посередника між Європою та Азією та роля монополіста дніпровської транзитної торгівлі, снились йому також і багатющі запорізькі степи та луки. Військові походи та морські піратські наскоки, з яких до цього часу вдавалось запоріжцям виходити з активним балансом, тепер вже втратили своє значення. Ось чому Запоріжжя круто повертає в бік своїх старих земель, тим паче, що там вони залишили не лише свої зимовники, а й своє «поспільство», яке тепер вільно ловило рибу в Орелі та Самарі, та пасло худобу на запорізьких луках.

З поворотом з-під кримської протекції, з утворенням Нової Січі, починається четвертий період запорізької історії. Він характеризується рішучою зміною економічних, соціальних і правових відносин. Відтепер запоріжці ретельно взялися до організації сільського господарства. Все життя Іхнє було переведено на мирний лад. Тубільне господарство стало за основу запорізької господарської діяльності. Тепер «і містечка переорганізувались на новий кшталт, хоч зовнішній вигляд Іхній наче мало змінився: в них ще вештали запоріжці, але вже не громіли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння

торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки
та брязкали гроші»¹⁾.

* * *

Запорізькі землі у XVIII столітті охоплювали територію кол. Херсонської, Катеринославської та частину Таврічеської губерень. Розмір цих земель перевільщував 1.000.000 десятин.

Кордони запорізьких земель визначалися: на півночі — від Крилова до фортеці Переялочної — Запоріжжя межувало з Гетьманчиною, а від Крилова до Гарду — з Польською Україною; на сході — від Переялочної до Бахмута по річці Орелі та Північному Донцю — межувало з землями Слобідських полків, а по річці Калміус — з землями Донських козаків; на півдні між річками Бердою та Кінськими Водами лежав Дикий степ, який і оділяв запоріжців від Ногайських татар (Джамбуйлуцька та Едичкульська орди); на заході річка Біг була кордоном між запорізькими землями, з одного боку, та землями Ногайських татар (Буджацької та Едисацької орди) і Braslavського воєводства — з другого²⁾.

Оцією всією територією оволоділи запоріжці не зразу, а протягом багатьох років. У XVIII столітті

¹⁾ Слабченко. — Паданкова організація вольно-стей, стор. 2.
²⁾ Скальковський. — Історія Нової Січі, том I, стор. 41, 42.

запоріжці землі ці вже вважали за свою державну власність. Питання володіння цими землями для запоріжців було завжди питанням болючим, бо, як тільки степ став більш менш залюдненим — на нього почали зазіхати з півночі — Москва, а з півдня — татари та турки. Через те бо на протязі XVIII століття, ми бачимо як вперто ведуть боротьбу запоріжці за екстериторіальність своїх земель. Для того, щоб, довести юридичну правоміжність своїх володінь вони носяться із зразками жалованих грамот Степана Баторія та гетьманна Хмельницького. В добре часи для запоріжців Іхне право на ці землі визнавав і російський уряд. В 1733 році, коли запоріжці мали повернутись з під кримської протекції, барон Вейсбах писав до них: «Всѣ тѣ мѣста, ваши собственные и в оные мѣста, яко вамъ прямъ принадлежаще, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имѣть»¹⁾. При гірших умовах запорізькі права на володіння землями ігнорувались. А по Інгульському трактату 1740 р. «всѣ запорожскія земли вошли въ составъ Россійской Имперіи и стали трактоваться, какъ общественные земли, которыми правительство въ правъ распоряжалася по своему усмотрѣнію»²⁾. Власне, цей трактат узаконював ті грабунки запорізьких земель, які вже чинили російські

¹⁾ Кіевская старина, 1882 р., т. III, стор. 323.

²⁾ Там само.

чиновники та військові начальники. Після цього акту вони лише набрали систематичніших і настірливіших форм. Можна сказати, що з другої половини XVIII століття почався пляновий грабунок запорізьких земель, які чинилися за ордерами російських вищих державних органів. Північно-західні запорізькі землі були відані сербам, що прибули в 1851-52 році на чолі з Хорватом, а в 1853 році північно-східні землі посла друга група сербів на чолі з Шевичем та Прерадовичем. Так були на запорізьких землях утворені Ново-Сербія та Слов'яно-Сербія¹). В Петербурзі перестали слухати запоріжців про їхні історичні та юридичні права на землі і з кожним роком Елізаветинські вельможі все з більшим цинізмом відмовляли в межових проханнях запорізьким делегаціям. «Словомъ неофиціальный или частный разборъ ихъ земель начался гораздо раньше формального уничтоженія Запорожья»²⁾³⁾.

В 1767 році запоріжці ще раз спробували боротися свої землі від московських владик і

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 12-13.

²⁾ Кіевская старина, 1882, т. III, стор. 324.

³⁾ Ці події відбилися, навіть, в народній творчості Запоріжжя. Про них склалася пісня:

Ой з - під города, з - під Лизавета сизі орли
вилітали,
А в городі та в Лизаветі все пани собиралися.
Пани сенатори, пребольші генерали, вони
думали, гадали:

Кіш вислав до Петербургу свою делегацію, яка повинна була домагатися:

«1) Потвердження прав і стародавніх вольностей Війська Запорізького, наданих од королів польських та князів литовських. Щоб те потвердження записати для «незабвенноти» в генеральне «уложеніє».

2) Щоб землі, одмежовані Донському Військові та під Ново-Сербію, Слов'яно-Сербію і Новослобідські полки, були повернені Військові Запорізькому.

3) Щоб фортеці й редути: Старо-Самарський, Ново-Січовий, Кам'янський, Біркутський, Микитин, Кодацький та Єлизаветин були поруйновані, а землі повернені запоріжцям.

4) Щоб Військо Запорізьке підлягало не «малоросійській колегії», а колегії «закордонних справ».

5) Щоб було забрано в запорізьких земель всі команди й виділи військ російських та пікнерських»¹⁾.

«Ой як би нам, панам сенаторам, запорожську землю взяти?

Ой як би ж нам, ой, як би ж нам їх вольності одібрати?»

Ой одібрали всі вольності запорізькі, почали лані ділти.

Ой одібрали та всю запорізьку землю, тепер самі владають,

А до запорожців, низових молодців, часто листи посилають.

¹⁾ А. Кащенко.— Оповід. про славне військо запорізьке низове. Катер.— Лайпциг, 1923, стор. 267.

Та спроба ця була марною. Довелося запорізьким депутатам задовільнитися царською грамотою, від 19 грудня 1768 року, в якій було сказано: «щодо суперечок за землю нашого вірного Війська Запорізького з мешканцями Катерининської провінції, то повеліли ми нашему Київському губернаторові Воейкову відкласти розгляд того до спокійніших часів»¹⁾.

Центром запорізьких земель, а також і запорізької військової та цивільної влади була Січ. Січ в другій половині XVIII століття, з часів, коли життя запорізьке ускладнилось, являло собою просто можна сказати, запорізьку столицю²⁾. Тут жило вище запорізьке начальство — військова старшина, звідсіля управлялись всі запорізькі володіння. Як столиця і як історична фортеця, Січ містила в собі основні кадри запорізького війська. Тут стояли 38 куренів — касарень запорізьких³⁾. Та Січ мала не лише військове значення, вона була й центром запорізької торгівлі. Про неї Чернявський, секретар

«Іностранной Коллегии» в 1766 році говорив так: «Запорожская Січъ есть небольшой палисадникомъ огражденный, городъ, заключающий в себѣ одну церковь, 38, такъ называемыхъ, куреней и до 500 куренныхъ казачьихъ торговыхъ и мастеровыхъ домовъ»⁴⁾.

По всьому запорізькому краю в стратегічнихъ пунктахъ стояли фортеці — фобурги. Всі вони в більшій чи меншій мірі були укріплені, по всіхъ нихъ стояли запорізькі військові залоги. З-поміж запорізькихъ містечокъ перше місце належало Кодакові... Владання Кодакомъ означало владання ключемъ до Січі⁵⁾. Після Кодака йшли такі фобурги: Переволочна, Мишуринъ Рігъ, Микитинъ Рігъ, Самар, Кам'яній затон та Романково. Одні з нихъ мали природні укріплення, другі — штучні земляні валі, де устаткована була запорізька артилерія. Слабченко подає відомості про число дворівъ та населення по цихъ містечкахъ та фобургахъ. В Старому Кодакові було 50 дворівъ і 32 бездворіні хати, при населенні 1 015 чоловіка. В Ново-Кодакові р. 1774

¹⁾ А. Кащенко — Оповідь про славне військо запорізьке низове. Катер. — Ляйциг, 1923, стор. 267.

²⁾ Багалій. — Колонізація Новорос. края, стор. 24.

³⁾ Ось назви запорізькихъ куренівъ: 1) Пашківський, 2) Кущевський, 3) Кисляківський, 4) Іванівський, 5) Кошелевський, 6) Сергіївський, 7) Дінський, 8) Кирилівський, 9) Канівський, 10) Батуринський, 11) Поповичевський, 12) Васюринський, 13) Незамайківський, 14) Иркліївський, 15) Щербинівський, 16) Титарівський, 17) Шкуринський, 18) Коринівський, 19) Рогівський, 20) Корсунський, 21) Калнибoloцький, 22) Уманський, 23) Дерев-

янівський, 24) Нижчестеблівський, 25) Вищестеблівський, 26) Джерелівський, 27) Переяславський, 28) Полтавський, 29) Мишастовський, 30) Менський, 31) Тимошівський, 32) Величківський, 33) Левушевський, 34) Пластунівський, 35) Дядьківський, 36) Брюховецький, 37) Єдмединський, 38) Платнірівський. А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорізьке низове. Катериносав — Ляйциг, 1923, стор. 52).

⁴⁾ Мышецкій. — Истор. о каз. запор., стор. 79.

⁵⁾ Слабченко. — Паланкова орг. зап. вольн., стор. 2.

нараховувалось щось біля 200 хат., в Самарчику в 1777 р. було 255 дворів і 2.267 душ людності. А взагалі, каже Слабченко: «треба признати, що названі містечка для свого часу щодо кількості населення, були справжніми містами й могли, щодо своєї чисельності, посперечатись з багатьма містечками Гетьманщини, Правобережжя й Росії»¹⁾

Хоч і мали ці містечка — фобурги чисто військове значіння хоч і носили вони переважно військовий характер, населення Тхне не було виключно військовим. Тут жив і цивільний люд, хоч і був він під «військовим присудом». Можна думати, що управлялися ці фобурги спеціальною старшиною, полковниками, яких призначали сюди з Січі. Зробити такий висновок дозволяє той факт, що ще за часів Хмельницького, Мишурин Ріг перебував під командою полковника Гулака²⁾.

Військо Запорізьке, як каже Яворницький, мало два поділи — військовий і територіальний. «Въ войсковомъ отношеніи запорожская община дѣлилась на 38 куреней, а въ территориальномъ отношеніи — сперва на 5, потомъ на 8 паланокъ»³⁾. Профес. Рожков паланки розглядає, як якусь точку укріплення «то були просто военные единицы: «паланка» — собственно значитъ «креп-

ость»⁴⁾. Зовсім інакше собі уявляють паланку Яворницький та Слабченко. Перш за все, паланка охоплювала собою відповідну територію запорізьких володінь. А коли взяти всі запорізькі землі, то вони поділялися на 8 паланок. Отже, паланка це є, передусім, одиниця територіальна. Паланка, в перекладі на нашу сьогоднішню мову, це є не що інше, як повіт, або округа. «Паланку можна й слід зближувати з полком Гетьманщини»⁵⁾. А перед цим Слабченко говорив, що «паланка не просто адміністративний поділ вольностей, вона насамперед господарсько-територіальна одиниця»⁶⁾.

Аkad. Слабченко на Запорізьких Вольностях нараховує більше ніж 8 паланок. Крім тих 8 паланок, що Іх називає Скальковський, а саме: Кодак'я, Буго-Гардовська, Інгульська, Прогноїнська, Орельська, Самарська, Протовчанс'ка, та Калміуська⁷⁾, Слабченко додає ще й такі: Бердянська, Гнила, Жовта, Криворізька, Кудесницька, Лебединська, Пробойна, Саксаганська та Уманська⁸⁾. На наш погляд, Слабченко це робить абсолютно без жодних підстав. Можна погодитись, що названі ним вище поселення в ці часи являли собою вже щось більше, ніж

¹⁾ Рожков. — Русская ист. в срав.-ист.о св., т. IV, 1928, стор. 35.

²⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 58.

³⁾ Там само, 56.

⁴⁾ Скальковскій. — Ист. Нов. С'чи, томъ I стор. 54.

⁵⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 61.

¹⁾ Слабченко. — Паланкова орг. вольн., стор. 3.

²⁾ Там само, стор. 5.

³⁾ Яварницькій. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 199.

звичайні селища, але сказати, що всі вони були запорізькими паланками — ми не маємо ніяких для цього матеріалів.

Кордони своїх земель запоріжці охороняли бекетами, або хвигурами. Бекетами запоїжчи стояли:

«1) біля гирла річки Кам'янки; 2) на низу Дніпра в урочищі Скалозубовим; 3) за Дніпром проти Січі, на урочищі Темному; 4) над Дніпром на Лисій горі; 5) на уроч. Городище (Кам'яний Затон); 6) в Голій пристані на Дніпрі; 7) над Дніпром в урочищі Тарасівському; 8) в уроч. Біленському; 9 та 10) на Дніпрових островах Хортиці й Дубовому, що між порогами; 11—16) понад Самарою: біля Ново-Богородського ретраншементу, в урочищі Садках, Вільному, в урочищі Лучині, у Журавському і в уроч. Богдановому»¹⁾) Від бекета до бекета розтежджали запорізькі чати.

Ми ще повернемось до паланок, коли будемо говорити про запорізьке господарство та про політичний устрій, а тепер спинимось на досить цікавому і в той же час неясному місці запорізької історії, а саме: на питанні про кількість населення Запоріжжя. З приводу кількості людності Запорізьких Вольностей — ми маємо найрізнобіжніші відомості. Скальковський каже: «Все слідствено женатое население Запорожья

могло имѣть 3.415 хатъ, т.-е. семействъ или до 12.250 душъ обоего пола»¹⁾). Далі він навів кілька цифр про кількість «товариства» січевого й продовжує: «мы находимъ въ одномъ рапортѣ кошевого Григорія Федорова (17 октября 1755 г.), что войско имѣеть въ своемъ составѣ (компутѣ) до 27.000 человѣкъ казаковъ. Вероятно, это число заключало и престарѣлыхъ, раненыхъ и даже поженившихъ казаковъ»²⁾. Цифри ці Скальковський виводить на підставі різних офіційних відомостей про населення паланок. Ми вважаємо, що такою методою вияснити справжню кількість населення Запоріжжя не можна. Навіть тоді, коли б ми в своєму розпорядженні мали запорізькі архіви цілими, коли б в них малися повні відомості про населення паланок, то й тоді цифри ці треба було б вважати як орієнтовні, коли врахувати ту сильну іміграцію населення, яка відбувалася в XVIII ст. на запорізькій землі. Єфименко, посилаючись, на якийсь тогочасний документ (який саме, не зазначає), вважає, що «запорізького населення під час переходу від кримської протекції в Російське підданство було під 30 000, перед зруйнуванням Січі населення на запорізькій території було 100.000. Ми не маємо підстав обидві ці цифри, як приблизні, брати під великий

¹⁾ А. Кащенко. — Оповідан. про славне військо запорізьке низове, Катер. — Лейпциг, 1923, стор. 281.

²⁾ Скальковскій. — Ист. Новой Січи, т. I, стор. 59.
²⁾ Там само, стор. 74.

сумнів»¹). Приблизно, такої кількості запорізького населення тримається й акад. Яворницький²). Зовсім протилежні цифри наводить Слабченко. «Для XVIII ст., виходячи з цифри польських істориків - мемуаристів,— Слабченко припускає — в вольностях до 20.000 д. людности.., а за округленням Потьомкінських даних 1.000.000 душ»³). Трудно тепер зробити висновки, в якій мірі всі наведені відомості близькі до правди. Одне для нас залишається ясним, що дані Скальковського, Яворницького та Єфименко — є зменшенні, а цифри, подані Слабченком,— збільшені. Дійсну кількість населення Запорізьких Вольностей треба шукати десь всередині наведених цифр. Тут лише треба підкреслити тенденцію шаленої зросту населення Запоріжжя в XVIII ст. Особливо великою була іміграція населення з Гетьманщини та Правобережної України. Досить вказати хоч би на той факт, який зазначила Катерина II в своєму маніфесті з приводу зруйнування Січі. Там вона говорила про те, що запорізькі переманили до себе 50.000 душ з сусідніх полків Гетьманщини.

Отже, в другій половині XVIII ст. ми бачимо на Запоріжжі більш-менш ясні межі запорізьких земель. Усі земельні володіння були підлеглі запорізькому централі — Січі. Вся терито-

¹) Єфименко.— Іст. укр. народу, 1922 р., вип. II, стор. 95.

²) Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 198.

³) Слабченко.— Паланк. орг. Зап. Волинь, стор. 34.

торія поділена на округи — паланки за територіальними та господарськими ознаками. В паланках були свої паланкові центри. В стратегічних пунктах, незалежно від паланкового поділу, стояли фортеці-фобурги. В Січі як в столиці, містилась вища запорізька влада, головні сили запорізького війська та торгово-ремісницькі елементи. В фобургах стояли військові залоги, з деякою домішкою цивільного люду. В паланках сконцентроване було сільсько-господарське життя. Тут жили старшини-зимовчаки, жили тут і козаки, які поженилися, було тут і, так зване, запорізьке «поспільство».

* * *

XVIII ст., вірніше, друга його половина, в житті запорізькому викликала кардинальну зміну. Запоріжжя більш сконсолідувалось, більш оформилось як політична організація. Змінились соціальні та політичні взаємини. Причиною цьому був перехід на нові господарські засади запорізького господарства. Уходницьке, дрібнопромислове господарство, перемішане з військовим здобичництвом та із спорадичною дрібною торгівлею, підготовило ґрунт для нового типу господарства. До того міжнародня ситуація змінилася в той спосіб, що військовий промисел не лише став неможливим, але невигідним для самих запорізьків. Посідаючи таку географічну місцевість, де збігались інтереси Польщі

та Європи, Росії та Гетьманщини, Криму та Туреччини, Запоріжжя мусило готуватись до важливої і вигідної місії транзитно-торгового посередника. Та не тільки це. Запоріжці акумулювали капіталу стільки, що, застосувавши його в сільському господарстві, можна було використати й ті багатства, які містили в собі запорізькі землі¹⁾.

Словом, запоріжець тепер не гарював без діла своїм баским конем по дикому степу, не пропивав безшабашно свої гроші в Гасан-Баші, це був він таким байдужим і наївним, як його малює Яворницький²⁾. Наївним є той, хто говорить, що «с'чевої казакъ отнюдь не хлѣборобъ и не торгащъ, обрабатывать землю за беспрерывной войной онъ не могъ, а заниматься торговлей считалъ низкимъ дѣломъ для себя»³⁾. В цей час уже дзвінко бряжкали гроші на Січі, у фобургах та містечках; козак добре розумівся на прибутках, він перестав закопувати свої скарби в землю, а витяг їх з кишені й кинув в широкий обіг. Поруч з запорізьким купцем, ходив по Крамному базару купець з Польщі, Туреччини або з далекої Вірменії. Озвався на життя й німий степ. В зелених балках та долинах почали густіше майоріти запорізькі зимівники. Зимівник це не був бурдюк, в якому шукав собі притулку

¹⁾ Записки Іст.-філ. від. В. У. А. Н., кн. XIX, 1929 р.
Слаабченко — Запорізькі печатки, стор. 104.

²⁾ Эварницкій — Ист. зап. каз. т. I, стор. 296.

³⁾ Там само, стор. 295.

випадковий мандрівник-мисливець, а це був справжній осередок запорізького сільського господарства. Навколо зимівника була сконцентрована вся сільсько-господарська діяльність спритного запоріжця-зимівчака. Тут, поблизу зимівника, привертав під себе високу тирсу важкий запорізький-плуг¹⁾, а далі на широких ланах паслися табуни коней отарі овець та різної іншої худоби²⁾. Продукція зимівчанського господарства, особливо його дорогі коні та інша худоба, стали об'єктом запорізької торгівлі, стали об'єктом експорту за запорізькі кордони. Словом, Запоріжжя тепер цілковито було втягнене у вир европейсько-азіатської торгівлі, було воно охоплене полум'ям торгового капіталу.

Не зважаючи на визнану майже всіма істориками широку торгівлю на Запоріжжі, не зважаючи на наявність багатьох матеріалів, що свідчать про заможність запорізької старшини та «старшого козацтва», в літературі про Запоріжжя ми зустрічаємо твердження про те, що там не було приватної власності. «До дня свого скасування,— зауважує Єфименко,— Запоріжжя не знало інституту приватної власності. Уся територія вважалася спільною власністю війська... Експлуатація уходів мала суспільний ха-

¹⁾ Слаабченко.— Паланк. орг., стор. 92.

²⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз. т. I, стор. 470.
Скальковський.— Ист. Новий Світ, ч. I, стор. 222, 223.

рактер». ¹⁾ Таку вперту думку висловлює Єфименко для того, щоб усе ж таки охарактеризувати запорізький соціальний устрій таким, «що мав на собі сліди глибокого архайзму» ²⁾. І це все говориться в тому самому місці, де подається відомості про табунни Колпака та інших запорізьких магнатів-поміщиків. Це називається спробою очистити запорізьку дійсність від того «густого туману», яким оповили дослідники, зачарувавшись об'єктом свого дослідження ³⁾. Не міг добавити приватної власності на Запоріжжі і Скальковський. «Въ Сѣчи никто не имѣлъ собственности,— підкреслює він,— а хотя и были паны, обогатившіяся торговлею или войною, но все ихъ имущество, какъ безбрачныхъ, считалось собственностью общины запорожской. Владѣльцы земель и женатые уходили изъ Сѣчи и селились въ степь» ⁴⁾. Правда, тут наговорено три мішки гречаної вовни. З одного боку «никто не имѣлъ собственности», а з другого — «были паны», які буди і «владѣльцами земель», отже, одне твердження абсолютно заперечує друге. До такої плутанини довело автора намагання охарактеризувати запоріжців, як «разгульный почти ди-

кий, но всегда грубый образецъ рыцарского общества» ⁵⁾. Проте, що панське багатство не належало до «общины» запорізької — пересвідчує нас Мишецький. «А которые старые и добрые Казаки,— говорить Мишецький,— имѣютъ довольноное богатство въ платы и деньгах, а пожелаютъѣхать въ Малороссію, или въ Польшу для торговъ или каких других нуждъ, оные берутъ себѣ паспорты отъ Кошевого за ихъ войсковою печатью и изъ оныхъ много случается, что взять изъ Сѣчи все свое богатство и женятся въ Малороссіи или въ Польшѣ» ⁶⁾. Ми думаємо, що тепер уже ні въ кого немає сумніву въ тому, що приватна власність на Запоріжжі другої половини XVIII ст. не лише починала розвиватися, а й мала вже глибоке коріння і велики розміри.

При чому, приватна власність глибоко сиділа не лише на Вольностях, а й у самій Січі, проти чого заперечує Слабченко. На його думку, припустити широкий розвиток господарсько-індивідуальної власності в Січі не тільки de-facto, але й de-jure значило б підрывати основи вояцького права» ⁷⁾. Ніякого «вояцького права», основаного на якійсь общині на Запоріжжі не було, так само як не було ніяких ознак кому-

¹⁾ Єфименко.— Іст. укр. народу, вип. II, 1922 р. стор. 99.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само, стор. 54.

⁴⁾ Журнал М. Нар. Просв., т. XXI, ч. VI, 1839 р., стор. 172.

⁵⁾ Журнал М. Нар. Просв., т. XXI, ч. VI, 1839 р., стор. 171.

⁶⁾ Мишецький — Ист. о каз. зап., стор. 18.

⁷⁾ Праці комісії для вивчення історії права 1927 р., вип. III, Слабченко.— Соц. правова орг. Зап. Січі, стор. 311.

нально - військового укладу серед запорізького війська. Військово - казармене життя запорізьких залог так у самій Січі, так у фобургах та паланках, з його спільним харчуванням ні в якому разі не повинно вводити в облуду дослідника, щоб з нього виводити якийсь військово - общинний устрій запорізького війська¹⁾.

Взагалі кажучи, власність на Запорожжі в XVIII ст. мала і глибокий ґрунт і мала вона публічно - правовий характер. Приватна власність була основою запорізького господарства. Не марно від виборців до комісії 1767 року вимагали, щоб ті «действительно домы и имінія въ куренѣ имѣли»²⁾. В якій мірі вкорінилась приватна власність у запорізькому суспільстві, виявити нам допоможуть ті жорстокі кари та тортури, які застосовували на Запорожжі за переступи проти приватної власності. З них відомі: «Ізломленіе одной ноги», «за большія вины переламывали руку и ногу», «убійцу клали въ гробъ вмѣстъ съ убитымъ», «забиваніе у позорного столба кіями», «рядомъ съ позорнымъ столбомъ практиковались у запорожцевъ шибеница и желѣзный гакъ»³⁾. За несплату боргів практикували такий спосіб, який би цілком гаран-

тував матеріальне задоволення потерпілого власника «А ежели Казакъ Казаку будеть деньгами виноватъ, а не хочетъ ему платить, или хотя и хочетъ да не имѣтъ чѣмъ, и тотъ болѣе ждать не хочет, то того виноватаго прикуютъ къ пушкѣ, и будеть поты сидеть, пока онъ свой долгъ заплатить или кто по немъ поручится»⁴⁾. Усі ці правові норми на Запорожжі виростили на ґрунті відповідних економічних відносин. Звичайна річ, коли б не було приватної власності, не було б, поперше, переступів проти неї, подруге — не було б і тих кар, які ми тут навели за порушення майнових прав. Бо право, як елемент ідеології, спирається «на сукупність життєвих умов відповідних класів, а життєвої умови зумовлюються становищем класів в економіці і політично - соціальній ситуації»⁵⁾.

Ми ще можемо поділяти той погляд, щоби ставити проблемою питання земельної власності на Запорожжі. Бо питання виникнення земельної власності на Запорожжі не таке собі звичайне. Ми звички бачити початок виникнення приватної земельної власності в розпаді племінного суспільства⁶⁾, так скажемо, основу земельної власності в Європі ми знаходимо в першому II заселенні європейськими наро-

¹⁾ Мышецкій.— Ист. о каз. запор., стор. 52.

²⁾ Слабченко.— Оц. прав. орган. Зап., записки. Праці по вивченю права, стор. 310.

³⁾ Эварницкий.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 241-242-243. Мышецкій.— Ист. о каз. зап., стор. 25, 26.

⁴⁾ Мышецкій.— Ист. о каз. запор., стор. 52.

⁵⁾ Бухарин.—Теорія іст. матер. 1923, стор. 212.

⁶⁾ Милюков.—Очерки по истории русской культуры, 1919, стор. 140.

дами¹). При чому, незалежно від типу первісного заселення, чи то був тип кланово-родовий, яким було заселення кельтське, чи то був тип дворовий слов'янський, що утворив задругу та долю общину, чи то був третій тип германський, що утворив марку²) — все одно, приватна земельна власність виникла там через захват верховодами, герцогами, князями й королями тих земель, які до цього часу були в користуванні всього племені³). Отже, оцей шлях виникнення земельної власності треба визнати, але визнати його не єдиним. Ми, маємо, ще, так звану, колонізацію земель народами, у яких було вже розвинене господарство з товаровим обігом та з міцними зasadами приватної власності.

Прикладом цьому для нас можуть бути: колонізація Америки, а також і колонізація українського ступу запоріжцями, а пізніше, колонізація так зв Новоросії. При подібного роду колонізаціях не обов'язково мусить виникати приватна власність на землю, поскільки вона гальмує розвиток капіталістичного способу виробництва⁴), і в залежності від того, наскільки сильні елементи капіталізму в господарствах, які колонізують нові землі, настільки вони мо-

¹) Туганъ-Барановский. Земельный вопросъ. Энц. «Гранатъ», кн. 21, стор. 77.

²) Там само, стор. 78, 73.

³) Там само, стор. 81.

⁴) Ленин.—Основы марксизма, видання 1923 р., стор. 39—41.

жуть негативно впливати на розвиток приватної земельної власності. Звичайно, це стосується заново колонізованих земель, бо та форма землекористування (феодальна, кланова, община, державна та інші), яку «капітал застає при своєму появленні на історичній сцені» він (капітал) лише «підпорядковує собі й перетворює по-своєму всі ці різні форми землекористування»¹). Капіталізм не може знищити приватну власність на землю, яка утворилася до його приходу, лише тому, щоб не підривати зasad приватної власності взагалі, на яких і сам він тримається — в колонізованих же вільних землях капіталізм не зацікавлений, щоби там розвивалася приватна власність на землю. Тому тут може виникати, замість приватної власності, орендна форма землекористування, як це ми маємо в Півн. Амер. Сп. Штатах. При чому і тут проходить боротьба двох форм землеволодіння: з одного боку, боротьба за приватну власність, з другого — за державну, за розподіл природних багатств за принципом користування. В Америці в 1892 р. 22 березня Сенат ухвалив біл, основною метою якого було: «взять за критерий распределения природных богатств между отдельными гражданами не владение, а пользование»²). Оце й були результати бо-

¹) Ленин.—Капіталізм і хлібор. в Сп. Штат. Амер., т. IX, стор. 222.

²) Питигру.—Торжествующая плутократия, 1922 р., стор. 34.

ротьби капіталізму проти земельної власності в американській колонізації. Отже, при такого роду колонізаціях може виникати, а може й не виникати приватна власність на землю. На Запоріжжі елементи капіталізму були заслабі, а тому й слабий опір чинили розвиткові земельної приватної власності.

На нашу думку, неправдивий і той погляд, що на перших кrokах колонізації, у перших посідачів земель немає стимулу до приватної земельної власності. Хоч навколо захоплених місць ще лежали ніким не зайняті лани, хоч вільно було ще пересуватись з одного місця на друге, а вже кожний колонізатор палав бажанням закріпити за собою захвачений «план». Друга річ, що ці захоплені землі ще не були закріплені за посідачами юридично. Земельна власність де-юре приходить слідом за де-факто, після того, як укріпляється й оформляється в певний спосіб соціальні відносини й виробляється відповідні норми юриспруденції.

Так треба підходити і до запорізького землеволодіння. Те зауваження, що Його подає Розсолода: «де хто обере собі місце, де кому охота припаде, там і сіда»¹⁾, не може нас приводити до висновку, що запорізький козак був байдужий до земельної власності. Якраз в цьому процесі вільної займанщини вже й були заложені початки земельної власності.

¹⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн., стор. 37.

Тепер нам треба буде вияснити, які все ж були переважні форми землеволодіння на Запоріжжі другої половини XVIII ст. Чи й досі продовжувалася вільна займанщина, чи виразних форм набрало приватне володіння, чи землі були державними? Дати відповідь на ці запитання зразу не можна. Треба розглянути, яких поглядів тримається з цього приводу запорізька історіографія. На думку Яворницького, на Запоріжжі переважав общинний спосіб землеволодіння: «вся земельная территория представляла собой большей частью общинную собственность, хотя общинная иногда не исключала и частной собственности»¹⁾. Не заперечує категорично існування общини на Запоріжжі й проф. Слабченко, лише говорить про неї він хоче «з великою обережністю»²⁾.

Спинімось на общинному способі землеволодіння, а тоді переїдемо до інших. Для того, щоб стало нам ясно, чи могла бути община на Запоріжжі, ми мусимо вияснити, як виникала община в Росії взагалі, та як вона була перенесена на, так звану, Новоросію З'ясуємо тоді, чи могла община бути на Запоріжжі

Общину російську передільну, тяглову, в такій її формі, в якій вона дійшла до нас, витворив московський торговий капітал в інтересах

¹⁾ Эварницкий.—История Зап. казацтва, т. I, стор. 464.

²⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн., стор. 24.

фіску¹). Російська передільна община не має нічого спільногого з старою общину долевою, чи германською маркою, або римським *communio societas*. В долевій общині не ділилася земля за ознаками душ у родині, як це було в общині передільній; кожний двір тут володів долями в $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ колишнього пешища. Якщо і робилися в долевій общині переділи, то зовсім з іншою метою, ніж в общині тягловій. Переділи в долевій общині своїм завданням мали, поперше, зліквідувати череззолосію²), подруге — перевірити, чи правильно той, чи той двір володіє своїми долями, чи не більше в нього землі, ніж йому належить. Цікаво відзначити, що долі ці передавалися іхніми власниками у спадщину³). Ми бачимо, що в долевій общині, як, і в германській марці, міцно вже були заложені основи подвірної власності на землю⁴).

Долева община, або германська марка, в своєму розвиткові могли йти двома шляхами. Один шлях — це розклад долевої общини і утворення приватної земельної власності, другий шлях — перетворення общини долевої в общину передільну. «Гдѣ крестьяне оставались собственни-

¹) Энгельманъ.—Ист. крѣпостного права въ Россіи, стор. 404.

²) Т. Барановский.—«Земельный вопросъ». Энц. слов. Гранатъ, кн. 21, стор. 8.

³) Энгельманъ.—Ист. крѣп. права въ Россіи, стор. 413.

⁴) Т. Барановский.—«Земельный вопросъ». Энц. Гранатъ, кн. 21, стор. 83.

ками земли, тамъ долевое владѣніе смѣнялось постепенно полнымъ обособленiemъ дворовъ и полей», а там, «гдѣ крестьяне сидѣли на чужихъ земляхъ»¹), там въ интересах землевласника треба було утворити передільну общину для того, щоб більше притягти до себе робітної сили, для того, щоб гарантувати собі тяглові повинності. Оці інтереси примушували заводити кругову поруку. «Вся община повинна була платити пеню», як каже Карл Маркс²) Тягловая община була і въ інтересах поміщика, і въ інтересах держави. «Общинное землевладѣніе, соединенное съ правомъ каждого крестьянинна на землю, представляло большія удобства для фиска, и русское податное управление всегда цѣнило эти удобства»³).

Яскравим прикладом, що свідчить про вигідність общини для московського торгового капіталу і прикладом насильницького заведення общинної форми землеволодіння — є руйнування на півночі Росії долевої общини законами про генеральне межування за часів Катерини II⁴).

З поданого маленького історичного екскурсу про утворення передільної общини въ Росії можна

¹) Энгельманъ.—Истор. крѣп. права въ Россіи, стор. 414.

²) Карл Маркс.—«Стенька Разинъ», журнал «Молодая Гвардія», 1926 год, № 1, стор. 116.

³) Энгельманъ.—Ист. крѣп. права въ Россіи, стор. 404.

⁴) Энгельманъ.—Ист. крѣп. права въ Россіи, стор. 426.

переконатися, що общини на Запоріжжі не могло бути. А той факт, що на Запоріжжі хлібороби не «сиділи на чужих землях» і тенденція розвитку форм землеволодіння мусила йти шляхом розвитку приватної власності, а не шляхом утворення общинного способу землеволодіння з його порівняльно-передільним принципом. І той факт, що в Новоросії поширилося була община¹), — не повинне обдурювати дослідника. Не повинні ми початок новоросійської общини шукати десь в общинних формах землеволодіння Запоріжжя. Причину виникнення общини в Новоросії треба шукати там, де була причина руїни долевої общини на півночі Росії і початок II брати з тих же таки каторгинських часів. Нові поселенці, чи то кріпаки, що осіли на землях своїх поміщиків, чи то вільні селяни, що селились на державних фондах, не могли вибирати бажаного їм способу землеволодіння. Вони мусили вважати на пропозицію державних урядовців або поміщиків, а ці вважали передусім на свої власні інтереси. А як обцінна форма землеволодіння була найвигідніша для державних фінансів, а також і фінансів кожного поміщика, то на заново заселених землях II почали широко культивувати. Тяглові общини була складовою частиною по-

¹⁾ Результати подвірної переписи Ананьевского у. 1886—1887 г. Херсонъ 1899 г., стор. 419. Результаты подвірної переписи Елисаветградского у. 1883—1885 г. г. Херсонъ, 1866 г., стор. 112, розд. V.

даткової системи російського абсолютизму. Зразу у Новоросії «подати платили по размѣрамъ занятія, по состоятельности», а «бѣдные или ничего не платили, или платили очень мало». Ось чому московський фінансовий прас раптом зміняє форму оподаткування «на ревизскія души». «С начала 800-х годов перешли къ платежу податей по ревизскимъ душамъ по семи гривень съ души»¹). Мабуть тому новоросійське заможне селянство другої половини XIX століття ввесь час прагне вийти з общини. Коли община розвалиться, це дасть йому можливість, поперше, придбати землі збіднілого селянства, а подруге, — цим воно «освободится отъ обязанностей участвовать иногда въ уплатѣ по мірской раскладкѣ земельныхъ недоимокъ»²).

Частково общину на український степ заносили механічно російські емігранти-общинники Землі у деяких нових поселеннях були «учреждены по российскому обряду». «В селѣ Чернухинѣ, Чернухинской волости, уставъ земли взять изъ Орловской губ.»³).

¹⁾ Пругавинъ.— Ист. зем. общини въ Славяносербскомъ уѣздѣ. Сборн. стат. свѣд. по Екат. губерн., вып. III, 1886 г. Славяносербскій уѣздъ, стор. 58.

²⁾ Сборн. стат. свѣд. по Екат. губ., т. II, 1886 г. Бахмутскій у., стор. 100.

³⁾ Пругавин.— Ист. зем. общини въ Славяносербскомъ у. Сборн. стат. свѣд. Екат. губ., вып. III, 1886 г. Славяносербскій уѣздъ, стор. 56, 58.

Отже, новоросійська община по своему віку дуже молода, прийшла вона на українські землі вкупі з московським чиновником та поміщиком. «Община Екатеринославской губ. считаетъ свое существованіе нѣсколькоими десятилѣтіями», «Первый коренной передѣль, т.-е. переход къ общинно-земельному устройству,— пишет Пругавін 1886 року,— произведенъ у бывшихъ государственныхъ крестьянъ 50—60 лѣтъ назадъ». (Цебто в р.р. 1830—1840. М. К¹).

До визнання общини на Запоріжжі Яворницького привів факт «бросания лясов», жеребкування річних урочищ. «Сѣчевое товарищество владѣло разными угодьями, т.-е. сѣнокосными, пашеными, рыболовными и звѣроловными мѣстами на правахъ общинныхъ, мѣня ихъ по жеребю ежегодно»,— пишет акад. Яворницький²). Справді, кожен рік першого січня на майдані на військовій раді в запоріжців був звичай «бросать лясы»³), але коли ми докладно розглянемо це явище, то в нас зовсім відпаде можливість порівнювати запорізький розподіл урочищ з общинною формою землекористування. Перш за все землі орні, сїнокосні і всякі інші ніколи на Запоріжжі не жеребкувалися. На військових

¹) Пругавин.— Ист. зем. общинъ въ Славяносербскомъ у. Сборн. стат. свѣд. Екат. губ., вып. III, 1886 г. Славяносербскій уѣздъ, стор. 54.

²) Эваринцкій.— Ист. зап. каз. том I, стор. 464.

³) Скальковский. Исторія Новой Сѣчи, т. 1, стор. 74.

радах ділили «на курені» лише «рѣчки» «отъ пороговъ до самой Богъ рѣки, впадающихъ изъ степи въ Днѣпъ»¹).

Отже, видно, що річні вроцища, багатоші на рибу, були державною власністю Запоріжжя. На користування ними мали привileї, або вірніше — монопольне право, курені запорізького війська, а що вроцища були не рівноцінні, то роздавалися вони куреням через кидання жеребків.

Немає ніяких підстав також говорити й про те, що «січ знала колективну власність, що появлялася в наслідок відвоювання спільними силами території вільностей»²). На нашу думку, кажучи про колективну власність на Запоріжжі Слабченко змішує П з державною власністю. Коли державна та військова власність на Запоріжжі мали місце, то зате там не було ніякої колективної власності, також, як і не було ніяких причин до її виникнення.

Таким чином, не було на Запоріжжі ні общинної, ні колективної форми землеволодіння Якраз навпаки. З розвитком сільського господарства шаленим темпом ішов процес закріплення земель у приватну власність. На землях, які формально вважалися за державну власність, хлібороби-запоріжці селилися на правах primo оссіанті, часто без всяких дозволів і навіть без відома запорізького уряду. Запорізька влада

¹) Ригельман.— Лѣтоп. повѣст. о Малой Россіи, ч. IV, стор. 74.

²) Слабченко.— Паланк. орг. зап. вольн., стор. 23.

часто була поставлена перед фактом володіння й мусила його візаконювати¹). Дальший розвиток запорізького господарства, розвиток продукційних сил краю вимагав стимулювання приватної земельної власності з боку самого запорізького уряду. Ось чому військова старшина під час об'єздів Запорізьких Вольностей займається не лише питаннями фіiscalного та судового характеру, а й питаннями охорони та закріплення приватно-земельної власності. Під час таких мандрівок кошовий роздавав не мало «байраків»². Заможні шари населення мали можливість не тільки закріпити фактичні володіння, але й одержати нові землі. Порядок наділення був такий: спершу землі давалися старшині, за нею — духівництву, потім козацтву й під кінець лише запорізькому поспільству³). Земельні надання особливо широких розмірів набрали з другої половини XVIII стер. В цей період, можна сказати, відбувається процес мобілізації земель запорізькою старшиною та заможним козацтвом. Роздавалися землі так «за відбування військової служби», так і «за вже понесену службу»⁴). На наділених землях, як після дощу опеньки, росли старшинські зимівники, хутори й набирали вони форм поміщицького господарства.

¹⁾ Скальковський.—Іст. Нов. Січі, т. 1, стор. 198.

²⁾ Скальковський.—Кіевск. Старина, 1886 г., т. XIV, стор. 65.

³⁾ Зварницький.—Іст. зап. каз., т. 1, стор. 209.

⁴⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. волин., стор. 88.

Власність на землю на Запоріжжі так закорінилася, що землю почали продавати і заставляти. Запорізький полковник Потапенко позичив Золотаревському 4 000 крб., а щоб забезпечити позику, взяв у того маєток «зимівник»¹). Передавалися також землі і в спадщину Військовий старшина Качалов духовим заповітом передав свій зимівник племінникові. Теж саме зробив і старшина Литвин².

Таким чином, на Запоріжжі не було ні общини, ні колективних форм землеволодіння. Землі тут були державною власністю, а на них осідали зайнанщики, які потім закріпляли їх у приватну власність, а слідом за вільною зайнанчиною потяглася роздача земель у приватну власність запорізьким урядом. Були тут ще землі військові, що їх використовували курені в інтересах курінно-військового господарства, як от: військові зимівники, військові кінські заводи, а біля них сінокоси та пасовиська.

В літературі про Запоріжжя ми зустрічаємо два протилежні погляди на рільництво. Одна група істориків схиляється до тої думки, що рільництво на Запоріжжі було слабо розвинуте, друга — тримається протилежних поглядів. Скальковський — представник першої групи — не цілком заперечує існування хліборобства. «Земле-

¹⁾ Слабченко.—Пал. орг. Зап. Волин., стор. 98.

²⁾ Там само.

дѣліе, т.-е. хлѣбопашество, существовало съ дрѣвнейшихъ временъ въ Запорожье, ибо самая община, происходя отъ русской крови, была колоніею землемѣльческою¹⁾). Зауважу він лише, что хліборобство було «слабое». А перед цим автср висловлює свою думку про причини недорзвинености сільського господарства. Про них він говорить так: «Недостатокъ промышленного духа, свойственный всѣмъ Славянскимъ народамъ, еще болѣе чувствуемъ быль на Запорожье»²⁾.

Протилежного погляду тримається Слабченко. Про хліборобство на Запоріжжі він каже: «Після 1734 р. хліборобство, починаючи від 50 р. р. XVIII ст., стає панівним на всій території Вольностей промисломъ³⁾). Як доказ розвиненого хліборобства, Слабченко вказує на цілі засівні кампанії, що Іх провадив кіш через паланкових полковників⁴⁾.

Неясно сказано про розміри рільництва в роботах Яворницького. В одному місці він говорить, що запоріжці мало «занимались хлѣбопашествомъ», бо мали «большую склонность къ рыбной пище и овощамъ, нежели к хлѣбу и мясу»⁵⁾, в другому місці він погоджується з акад.

¹⁾ Скальковскій.—Ист. Новой Сечи, том I, стор. 23.

²⁾ Там само, стор. 222.

³⁾ Слабченко.—Паланк. Орг. Зап. Вольн., стор. 35.

⁴⁾ Там само, 36.

⁵⁾ Эварницкий.—Ист. зап. каз. т. I, стор. 465.

Зуевим, який знаходить, що запоріжці займалися, крім «кровавого промысла», ще й «хлѣбопашствомъ, скотоводствомъ и рыболовствомъ»¹⁾.

На нашу думку, всі ці суперечності зникають, коли розглядати рільництво на Запоріжжі не в статиці, а в динаміці, в його розвиткові. Звичайна річ, що не до хліборобства було козакові в XVI ст. Хіба можна було обробляти землю, яка не мала жодного захиству від так близького ворога в цьому безлюдному степу. Не тому, що в запоріжця було «отсутствие промышленного духа» і не тому, що любив він рибу, чи не любив, а ловити її на річках, які мали природні та штучні захисти, йому було зручніше й вигідніше, ніж ризикувати життям в «Дикому полі». Отже, цілком вірно буде, коли скажемо, що на Запоріжжі до XVI ст., навіть в XVII, хліборобство було розвинено слабо.

Про це ми можемо пересвідчитися з тієї низки рапортів стряпчого Григорія Косагова, який був посланий в 1655 році для сукупних військових дій з запоріжцями проти кримських та ногайських татар. Косагов писав московському цареві «я холопъ твой хлѣбныхъ запасовъ въ Охтируку купиль... И вотъ, государь, запасъ, который быль купленъ твоимъ, великого государя, ратнымъ людямъ, розданъ весь, а ныне, государь, у твоихъ, великого государя, ратныхъ людей

¹⁾ Эварницкий.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 265.

запасовъ нѣтъ»¹⁾). Коли зважити на той фактъ, что продукти для кримской кампаниі Косагову довелось купувати в Охтирці і доставляти Іх «въ Запороги... дипами, а липы, государь, по-купалъ, дорогою цѣною»²⁾, то цілкомъ можна уяснити стан хліборобства на Запоріжжі. «А въ Запорогахъ, — пише далі Косагов, — купятъ осмачку оржаной муки по 5 руб., а пшена, государь, и купить не добудутъ»³⁾. Про довіз хліба на Запоріжжя ми маємо дуже багато відомостей. Не будемо говорити про хлібне «жалование», які запоріжці одержували від польського короля, а пізніше і від московського царя, а будемо брати на увагу довіз хліба в загально-запорізькому торговому балансі. Відомо ж намъ, проте, що рибу свою в Польщі та Гетьманщині запоріжці «вымѣнивали на вино, а слуачается и на хлѣбъ»⁴⁾.

Зовсім інакше виглядає хліборобство у XVIII ст. Ми вже говорили про зміни господарства в Запоріжжі й про причини цих змін. Зовнішні міжнародні обставини та поширення звязку Східної Европи з Близьким Сходом поставили перед Запоріжжям певні вимоги, як перед своїм торговим агентом. Життя запорізьке було переведено на мирні рейки. Колишні запеклі вороги

¹⁾ Акты, относящ. к ист. южн. и зап. Россіи, т. 5, 1867 год, стор. 137.

²⁾ Там само

³⁾ Там само, стор. 143.

⁴⁾ Запис. Одес. О-ва Ист. и Древн., т. 7, 1868, стор. 185.

запоріжців — татари — рідше стали проявляти охоту до ясиру, а більш укріпляли своє сусідство на комерційних засадах. В ці ж часи у взаєминах татар та запоріжців помічається справжня єділія.

Ось що писав 1764 року перекопський мурза Боба-Іман кошовому Пилипу Федорову: «Благодареніе богу, его святымъ соизволеніямъ сего году уже выстояніе свое сдѣлалъ, соль произошла обильно противу прошедшого году: какъ обычай сѣла хорошо. Да притомъ- же воды и травы въ Крыму, также и на пути вездѣ изобильно, такъ что очень спокойно для чумаковъ, а для скота кормовъ достанетъ... Причемъ посылаю Вамъ гостинецъ одинъ сафьянъ, прошу принять его благо. Да притом же прошу прислати намъ возовъ два для Васъ, одолжаюсь самой чистой соли на Вашъ расходъ накласть. Причемъ прошу не въ незамедленіи чумаковъ присылать за солью»¹⁾.

Торгові баріші в нормалізували взаємини кримських мурз із запорізьким кошем. Це дало можливість оживити Дикий степ. Він тепер являє собою безпечне ельдорадо для кожного запоріжця, у якого в кишені бряжчали дукати. Біля річок, в долинах, які так дуже мережили степ, виростають чорними плямами старшинські та козацькі зимовники - маєтки. З розвитком зимовників іде в унісон і розвиток запорізь-

¹⁾ Эварницкій.— Ист. Зап. квв., т. 1, стор. 499.

кого сільського господарства. При чому, більша рентабельність скотарства не дала можливості рільництву в зимовникові відіграти домінантну роль. Розміри хліборобства переважно залежали від попиту внутрішнього ринку, бо на зовнішній — більш експортувались коні, рогата худоба та вівці. Та все ж внутрішні споживчі вимоги на збіжжя, видно, були не малі, коли утворили стимул до розвитку рільництва. Свідком цьому може бути відносно висока запорізька рільничча техніка. Запоріжжя знато залишний плуг і трипільну систему¹⁾. Не можна думати, що така організація рільничого господарства була заведена вже по всіх зимівниках, але можна з певністю підкреслити що вона вперто пробивала шлях в запорізькому сільському господарстві. Це стане нам дуже ясним, коли ми пригадаємо ту велику еміграцію хліборобського населення з Гетьманщини, які несли з собою на Запоріжжя і рільниччу техніку, і хліборобську культуру.

Що хліборобство набирало значного товарового характеру, можна бачити хоч би з того, що запорізький фіск не прогавив завести на слободах та зимівниках спеціальний податок з млинів²⁾. До такого ж самого характеру податків можна віднести і так звану. «десятину», яка стягалася з хліборобів на «войско... как

¹⁾ Слабченко — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 92.
²⁾ Там само, стор. 83.

и на паланку»³⁾). Місцевим хлібом годувалося все населення Запоріжжя⁴⁾, постачався він частково у фобурги та російські ретраншаменти, а ще багато сільсько-госп. збіжжя перероблялося на горілку та на різні браги.

Осередком сільського господарства на Запоріжжі був зимівник. Виникнення його ми не відносимо на XVIII ст., бо виник він раніше, але тоді не носив він того масового характеру, якого набрав з 50 р. р. XVIII ст. Визначити кількість зимівників точно немає зможи. Можна погодитись на ту кількість, яку подає Чернявський — секретар «Иностранной Коллегии»: «Симъ имъ зимовникамъ разселенной на обширной ихъ землѣ, хотя точного числа положить и невозможно, однако... можно считать 4 тысячи зимовниковъ»⁵⁾. Зимівник своїм виробничим характером охоплював усі галузі сільського господарства. В зимівниках займалися скотарством, хліборобством, ловили рибу, полювали на звірів, зимівчаки заводили також городи, сади та розводили пасіки⁶⁾. З загальної маси зимівників треба виділити зимівники військові. Ці являли собою просто військові господарства. Їх вели на військовий взірець спеціально виділені для того козаки. Основне завдання військових зимівників полягало в постачанні для війська

³⁾ Слабченко.— Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 33

⁴⁾ Слабченко.— Орг. Зап. Вольн., стор. 93.

⁵⁾ Мышецкій.— Ист. о каз. зап., стор. 81.

⁶⁾ Там само.

коней та іншої худоби. В цих військових господарствах були спеціальні кінські заводи, спеціальні кошари¹⁾. Слабченко р. 1775 на правому березі Дніпра нараховує близько 763 військових зимівників, а в них 8.684 козаків²⁾. Серед звичайних січовиків, які вели військові господарства, зустрічаємо ми ще військових табунщиків, які, мабуть, і були головними управителями військових господарств.

Старшинський, чи козачий зимівник, був не «простая изба или хата — это скорѣе усадьба»³⁾. Зрозуміла річ, що не були зимівники всі однакові своїм розміром. Але більшість їх належала заможним колам запорізького суспільства, головним чином, військовій старшині⁴⁾ і мали характер Гетьманського старшинського маєтку. Ми не можемо сказати, що зимівник — це те ж, що на гетьманщині старшинський маєток. Між ними була різниця, але різниця тільки якісна, а не кількісна. Коли старшинський маєток більше носив характер рільничого господарства, то отаманський зимівник мав характер господарства скотарського. Те, що зимівник мав менше робітних рук, ніж старшинський маєток, нам ні в якому разі не може заважати дорівнювати його до останнього, бо треба знати, що ско-

тарство на Запоріжжі в 5 разів було вигідніше, ніж хліборобство на Гетьманщині⁵⁾.

Виходить, що зимівник міг свою прибутковістю дорівнювати маєткові Гетьманщини, в яку було в 5 разів більше робітних рук, ніж у зимівникові

Щоб мати повне уявлення про зимівник, ми наведемо типовий зимівник Колпака. Один з них на річці Багатій мав: 3 хати, 2 комори, льох, стайні, 4 під парканом двори, млин на 2 кола. Було тут худоби: 1.200 овець, 127 коней, 85 кідел, 129 волів, 129 биків і 54 корови⁶⁾. На другому зимівникові Колпака в р. 1747 татари захопили: 12 чт. борошна, 19 неводів, 7 зовни, 59 пуд. солі і 9 коней⁷⁾.

Важко визначити кількість робітних рук в зимівникові. Можна гадати, що в козацьких зимівниках було пересічно 15 найманих робітників⁸⁾.

Для старшинського зимівника щодо кількості робітних рук найбільше підходять ті цифри, які подає акад. Багалій. За його підрахунком зимівник Колпака мусив мати: 4 — 8 робітників, 12 чабанів, 5 невіднічих та рибалок, 1 мирошника, 1 візник, 20 чол. для догляду за рогатою

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 75. Праці по вивченню права. 1927 р., вип. III, стор. 324.

²⁾ Там само, стор. 74. Скальковській. — Истор. Нов. Січи, т. I, стор. 245.

³⁾ Слабченко. — Паланк. Орг. Зап. Вольн., стор. 83.

⁴⁾ Мышецкій. — Ист. в каз. зап., стор. 81.

худобою, «кусього від 43 до 47 чол., не беручи на увагу кухарів і домової прислуги»^{1).}

Не завжди той чи інший старшина кидав військо, для того, щоб вести господарство свого маєтку - зимівника. Були й такі, що в отарах овець і табунах коней вбачали більше інтересу, ніж у військовій службі, а були й такі, що інтереси останньої вдало поєднували з інтересами зимовчанського господарства. У таких випадках старшинські зимівники вели спеціально призначенні люди - управителі. В зимівнику Колпака в Опанасівці «за отсутствіемъ (Колпака) заведываль хлопецъ - малецъ С. Лот, человѣкъ грамотный и благонадежный»^{2).}

Доводиться відзначити, що на Запоріжжі «несправненно важнѣшую отрасль хозяйства представляло скотоводство»^{3).} Нам спадає передусім на око на Запоріжжі великі військові та приватно-старшинські кінські заводи, які, головним чином, були «около Ингульца, Буга и Великого Луга»⁴⁾, де на багатьох на траву луках ходили коні в «пустопаш».

Конярство в господарстві запорізьких поміщиків старшин, або й запорізьких козаків було основним джерелом їх прибутків. Дешевий догляд та випас і великий попит європейського ринку на коні стимулювали надзвичайно швид-

¹⁾ Сла бченко, — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 95.

²⁾ Там само, стор. 96.

³⁾ Скальковскій. — Ист. Нов. Сѣчи, стор. 226.

⁴⁾ Эварницкій. — Ист. Зап. каз., т. I, стор. 470.

кий розвиток конярства на Запоріжжі. І справді, зустрічаємо ми зимовники, які, в повному розумінні слова, являли собою розплідники конярського господарства, поставленого на високу підприємницьку ногу. Досить пригадати зимівника відомого вже нам Колпака, у якого татари при наскоці забрали 7.000 штук коней^{1).} Таке конярське господарство на Запоріжжі не являло собою випадка. Уся запорізька аристократія цього часу, Калнишевські, Глоби, Білецькі та інш. розумілися на прибутках від конярства, аж ніяк не гірше за Колпака.

Запорізькі коні задоволяли собою потребу не лише війська тутешнього, сюди прибували з-за кордону ремонтери (в 1768 р. з Пруссії прибув капітан барон Лінднер) і закуповували коней цілими табунами для комплектування військових кавалерійських частин^{2).} Запорізькі коні високо цінились не лише військовими спеціалістами, в них кохалися тодішні польські та російські аристократи.

Крім коней, на Запоріжжі багато розводилося рогатої худоби «Каждый козакъ-зимовчакъ имѣлъ по нѣсколько сотенъ тысячъ, даже десятковъ тысячъ рогатого скота»^{3).} Поруч з рогатим скотом бродили по запорізьких степах великі отари овець. «У іного казака було по 4, даже по 5 тысячъ головъ овецъ», і ці останні були найціннішої

¹⁾ Эварницкій. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 471.

²⁾ Скальковскій. — Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 228.

³⁾ Эварницкій. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 471.

в ті часи волоської породи¹⁾). Шерсть з овець та смушки були цінним експортним товаром, що його вивозили запоріжці на польський та європейський ринок. А взагалі, скотарство в цілому «давало великі прибутки... інші види господарства не могли з ним конкурувати»²⁾.

Отже, не зважаючи на екстенсивний характер запорізького сільського господарства, останнє було високо товаровим, високо - прибутковим. Про багатство запорізьких скотоводів можна нам легко судити тоді, коли ми будемо знати про тодішні ціни. Ціна вівці була 2 крб.³⁾, ціна коняки — 25 крб.⁴⁾.

Про ціну на рогату худобу ми маємо випадкові відомості і наводимо їх як приблизні. Запорізький козак Донець, по позову до мешканця с. Попівки Лубенського полку Гаврила Кириченка одержав «заплаты по оцінкѣ за вола 4 рубля»⁵⁾. Думаємо, що ціни на скот на Гетьманщині мало чим різнилися зід цін на скот на Запоріжжі.

Крім скотарства та хліборобства, розвинені були на Запоріжжі ще різні сільськогосподарські

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 471.

²⁾ Сла бч ен ко.— Соц.-прав. орг. Зап Січі. Праці по винченню права. 1927 р. Збірн. вип. I.I, стор. 324.

³⁾ Там само, стор. 324.

⁴⁾ Андріевский.— Материалы для истории южно-русск. края, стор. 213.

⁵⁾ Андріевский.— Материалы для ист. южно-русск. края, стор. 106.

промисли. Різноманітність запорізьких земель викликала деяку диференціацію запорізького господарства. Так, коли в паланках Самарській, Орельській, Протовчанській, Кодацькій та Інгульській домінувало скотарство та хліборобство, то паланки Буго-Гардоцька та Калміуська мали переважно рибальський тип господарства. Ми цим не хочемо сказати, що лише в цих двох місцях займалися рибальством запоріжці. Вони в них так широко практикувались, що рибалки-запоріжці входили часто навіть за межі своїх земель. А все ж таки головними місцями рибальства у запоріжців були Дніпро та Біг з Іхніми притоками, а також морські коси—Калміуська Бердянська та Єйська¹⁾. Рибальство було організованим промислом. Порічках стояли риболовні заводи, які охоплювали весь процес ловлі та збути риби. Тут ловили рибу, чистили, солили, або сушили, сортували, а потім клали у кадки і продавали. Окремо на заводах готували ікру паюсну та зернисту²⁾. Рибу продавали «головами», цебто партіями, які поділялись на чотири горти: 1 — клалось 100 шт. риби великої, 2 — 200, 3 — 500, 4 — 1000 шт. риби малої. Така голова риби коштувала від 70 коп до 1 крб.³⁾.

Про велику прибутковість рибальства свідчать і обставини, що «право вільно користуватися

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 473—474.

²⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 476.

³⁾ Там само, стор. 478.

рибними ріками й озерами посеред Вольностей мали тільки запоріжці¹⁾). Так щороку жеребкувалися річки між куренями²⁾, козаки яких або сами ловили рибу, або давали дозвіл ловити П стороннім особам, звичайна річ не без відповідної плати.

Риболовні заводи здебільшого утримувались курінними «козак ми - господарями»³⁾, які складали артіл, що звалися «односумами». Вони наймали собі «тафу», цебто робітників, чоловіка 15-20. Артільній вигляд таф обдурив декого з дослідників, в тому числі Й. Єфименко, яка писала про «супільний характер» експлуатації уходів⁴⁾. По суті тафи — це були рафіновано-підприємницькі організації з найжорстокішою формою експлуатації. В число робітників «таф» односумці наймали різний збрід, який з'являвся в запорізьких землях. Це були бродяги, можливо, злочинці з Правобережжя, чи Лівобережжя, які, так чи інакше, не мали змоги повернутися додому, а тому погоджувалися на ту каторжну роботу, до якої їх примушували «козаки - господарі». Недаром «артілі» ці були тими кублами, що виховували маси незадово-

лених, що комплектували собою гайдамацькі ватаги для організованої боротьби з панством на Правобережжі, або для епізодичних наскоків на зимівники запорізьких старшин.

Займалися на Запоріжжі ще полюванням. При чому, можна думати, що хоч цей промисел не був так дуже розповсюджений, але він був окремою галуззю занять деяких кіл запорізького населення. Так, в Буго-Гардовській паланці ми зустрічаємо цілі організації «лисичників»¹⁾, з своїми виборними отаманами на чолі. В запорізькому експорти зустрічаємо й шкури звіря, що їх добували оці ж таки «лисичники».

Гralo деяку роль в запорізькому господарстві ще пасічництво. Особливо відомі місця, де розповсюджено було пасічництво — це по Дніпру, Інгулу та Грамоклеї, де запоріжці «изрядное количество меду добывали»²⁾. Мед ішов на харчі, з нього готовили різне питво, а з воску робили свічки, які мали вже чималий збут в мастирських та приходських церквах Запоріжжя.

Було на Запоріжжі й городництво та садівництво, хоч мали вони виключно споживчий характер Запоріжжя знало такі городні культури, як: капусту, огірки, кавуни, дині, редьку, цибулю, часник, тютюн тощо³⁾.

З прибуткового промислу на Запоріжжі треба ще назвати шинкарство. Шинки запорізькі,

1) Праці комісії для вивчення історії права, 1927 р., III. Слабченко.—Спс. прав. орг. зап Січи, стор. 319.

2) Мышецкій.—Ист. о каз. Зап., стор. 36.

3) Скальковський.—Ист. Нової Січі, т. I, стор. 232.

4) Єфименко.—Іст. Укр. народу, вид. II, 1922 р., стор. 99.

1) Эварницкій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 479.

2) Там само, стор. 480.

3) Там само, стор. 481.

або перепродували ту горілку та вина, які до-
возились з-за кордону, або ті браги та пива,
що Іх варили самі запоріжці. Як було розпо-
сюджене шинкарство можна уявити з кількості
шинків. 1770 року на Запоріжжі було більше,
як 370 шинків. В Січі Іх було 73, в паланці
Самарській — 83, Протовчанській — 78, Кодаць-
кій — 74, Орельській — 45, в Микитному Пере-
возі — 10 та Кам'яному Базарі, Інгульської па-
ланки — 10 шинків¹⁾). Видно велика була при-
бутковість шинків цих, коли уряд запорізький
завів на них чималий податок. В 1771 р. шин-
кового збору надійшло: з Кодацької паланки —
205 крб., Орельської — 110 крб., Самарської —
327 крб.²⁾.

Добре знато Запоріжжя ще ремісництво.
І треба сказати, що в дослідницьких роботах
про нього дуже мало говорилося. Історики, які
розвиток запорізького суспільства вважали ду-
же низьким, господарство його натурально-
споживчим, апріорі припускали недорозвиненість
ремісництва. Це є велика помилка. Ремісництво
Запоріжжя було поширене у великих розмірах.
«При Запорожской Січи мастеровыхъ людей
им'ются: слесаря, кузнецы, сапожники, порт-
ные, плотники»³⁾ і всі вони, хоч приписані були
до куренів, але роботу виконували «всегда съ

¹⁾ Эварницикай.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 503.

²⁾ Слабченко.—Паланк. орг. Зап. Вольностів,
стор. 41.

³⁾ Мышедкай.—Ист. о каз. зап., стор. 47.

заплатої». Ремісництво було не тільки в столиці
Запоріжжя-Січі з розвитком фобургів - містечок,
вони пропонувало себе до послуг і тутешньо-
му населенню. Особливо велике значення мало
на Запоріжжі військове ремісництво. «Все им'-
ющееся въ обиходѣ у запорожскихъ казаковъ
огнестрѣльное и холодное оружіе было частью
своего издѣлія»¹⁾). На Запоріжжі були свої «искус-
ные ружейные мастера», тут вироблялася зброя,
виготовляється також і порох, який в основному
і задовольняв військові вимоги Січі, коли не
рахувати ту незначну кількість пороху, що
його одержували запоріжці «въ видѣ царского
жалованья»²⁾). Були ще в Січі спеціальні май-
стерні, де вироблялися човни. Коли зважити на
великий попит на Іх, так з боку військової
влади, так і з боку рибальських підприємців,
то можна думати, що виробництво човнів на
Запоріжжі посідало не мале місце й вимагало
чималої кількості робітних рук, бо ми знаємо,
що «надъ каждой чайкой работало не менѣе
60 чел. въ теченіе 15ти дній»³⁾.

* * *

Крім того поділу запорізької торгівлі, що ми
зустрічаємо в літературі, на торгівлю зовнішню
та внутрішню, треба зробити ще один поділ.
Зовнішню торгівлю треба розглядати, з одного
боку, як транзитну, а з другого — як імпортно-

¹⁾ Эварницикай.—Ист. зап. каз. том I, стор. 444.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само, стор. 455.

експортну торгівлю запоріжців з своїми сусідами. Перший тип торгівлі мало мав спільнога з виробничими силами країни, хоч, правда, робив свій відбиток на них. Експортно-імпортна ж торгівля йшла паралельно з розвитком господарства, з розвитком продукційних сил Запоріжжя. Обидва типи торгівлі в XVIII ст. були досить широкі.

Розвиткові транзитні торгівлі сприяло вилючне географічне становище Запоріжжя. Посідаючи старий історичний торговий шлях «из Варяг в Греки», додаючи великі простори «Дикого поля», запоріжці справді тримали в себе ключі європейської торгівлі з Близьким Сходом. Можна сказати, що «вся торговля Польши, Литви, України и Южной Россії XVI-XVII в.в. была въ рукахъ у запорожскихъ казаковъ и велась черезъ ихъ посредство»¹⁾. Торговлю запоріжці вели водяними та суходольними шляхами. Перший йшов Дніпром в Чорне море; з трактових шляхів найвідоміше т. зв. «одвічні шляхи»: Муравський з лівого боку Дніпра та Чорний—з правого, з Іхніми боковими галузками²⁾. Найголовніші місця запорізької торгівлі, так би мовити, центри II, це: Січ, Очаків та Царгород. В Січі була прекрасно устаткована пристань, що II звали запоріжці «уступом», де могли стояти 5, 8, а Інколи й 10 чужозем-

¹⁾ Эварницкий.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 483.
Скальковский.— Ист. Новой Сбычи, том I, стор. 261.

²⁾ Эварницкий.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 484.

них кораблів. Морем товари перевозилися так чужоземними суднами, так і запорізькими чайками. Суходольними шляхами товари розвозили чумаки. Тисячі чумацьких возів на битих шляхах були звичайним видовищком запорізького степу.

В ці часи чумацтво запорізьке, як і чумацтво Лівобережжя та Правобережжя, виросло вже в місця купецьку верству. Воно собою являло не «зачатокъ нашъ нального малорусского купечества»¹⁾, як характеризує Його Яворницький, а вже було цілком оформлене в сильну економічну торгову клясу. Чумак Микита Зубенко козак Корсунського куреня, з 30 волами, 2 кіньми та 7 робітниками, або Іван Кісіль, Кобеляцької сотні, мешканець, з 95 волами, 2 кіньми та 17 робітниками²⁾ аж ніяк не були схожі на пionerів українського купецтва, а були купцями в повному розумінні цього слова й мало чим різнилися від іншого - ліпшого торгового заправила другот якоїсі країни.

Наївною нам здається думка про «чисто товаришескую ассоціацію» запорізького чумацтва і про те, що чумаки «платили всю прибиль отъ своихъ промысловъ въ войсковой скарбъ»³⁾. Не можна формами підмінювати зміст. Загрозливі й

¹⁾ Эварницкий.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 425.

²⁾ Ист.-Геогр. збірн., т. II. 1928 року. Тищенко — «Нариси історії торгівлі Лівоб. Укр. з Кримом у XVIII ст.», стор. 122.

³⁾ Эварницкий.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 496.

ризиковані перебіди степовими шляхами, де щохвидини можна було чекати насоку «гайдамак» українського чи ногайського походження, примушували чумаків до суворо організованих форм своїх мандрівок, побудованих на військовий взірець, з отаманом на чолі. Така валка спроможна була дати відсіч всякому західнію на чумацьке добро. Ось у чому крилось «товарищество» українського чумацтва. Така форма організації була найдошльніша і найбезпечніша для захисту чумацьких капіталів.

Загальний висновок про торгівлю Запоріжжя мусить бути такий: Запоріжжя в XVIII ст. все в цілому кружляло у вихрі буйної торгівлі, всі пори запорізького життя були пройняті гонитвою за талером, або карбованцем. Одна група населення була зайнята транзитною торгівлею, друга — продукуванням та продажем власних виробів і так та, так і друга не скаржились на свою гірку долю. Так торгівля транзитна, так і торгівля тубільним запорізьким крамом, були однаково широкі, були однаково прибуткові. Як бився торговий пульс запорізького життя, можна трохи характеризувати прибутком Переяловчанського перевозу, з якого запорізька скарбниця мала прибутку щороку 12 тис. карбов.¹⁾.

Розглянемо тепер торгівлю запоріжців з кожним із своїх сусідів окремо. На півдні запо-

ріжці насамперед стикалися з кримськими татарами. Зв'язки їх здійснювались двома шляхами, або взаємними насоками, під час яких татари уводили великий ясир, а запоріжці «лупили чабанів», або ці два сусіди вели мирну торгівлю. Ці дві форми тісно переплітались і ніколи одна одну не виключала. В XVIII ст. відома ціла низка нелюдських взаємних насоків татар і запоріжців, а поруч з цим також відомі і широкі торгові операції. Головними пунктами кримсько-запорізької торгівлі були: Січ, Переяків, Кафа та Козлов. Торгівля ця велася так водяними, так і «одвічними» шляхами. Продавали татари запоріжцям, переважно, сіль, а потім такі товари, як шовк, вина, волоські горіхи та інше. А татари в запоріжців купували: хутра, полотна, шкіру, залізо тощо^{1).}

Кримсько-польська та кримсько-українська торгівля ні в якому разі не могла обйтися без запоріжців. Близкість цих останніх до соляних озер зробила їх головними постачальниками солі всім українським та польським містам. Вивозили запоріжці крім кримської солі, ще й свою. Прогноїнські озера, де спеціально була відштовхана Прогноїнська паланка, були місцем видобутку запорізької солі.

Дуже жваво торгували запоріжці з турками. 1649 р. була складена утікса турецького султа-

¹⁾ Маркевич.— Истор. Малороссии, т. II, 1842 р. стор. 324.

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. каз., т. I, стор. 490.

на з «войском запорожским и народом русским». Подаємо зміст цієї угоди.

Ст. I.

Султан турецький дозволяє козацькому військові й землі його вільну плавбу на Чорному морі до всіх своїх портів, міст і островів, і до портів інших держав і володарів християнських, також по всіх ріках і до всіх міст, з якими на своє бажання, в торги й купецькі діла входити мають, провадити, купувати й мінятися, по волі свої стояти в портах і від'їжджати, коли захотять, без усякої перешкоди, супротиву й труднощів.

Ст. II.

Для допомоги новій торгівлі запорізького війська і його народу турецький султан звільнє їхніх купців від усяких оплат, мит і податків, а також і товари їхні які тільки вони або в державу його ввозять, або із держави його вивозити захотять на літ 100.

Ст. III.

Доми для складу товарів в городах і портах турецького султана, що так при Чорному, як і при Білому морі находяться, дозволяє султан козацькому військові засновувати і там торгувати і їх купцям вільно перебувати, не платячи ніякого податку протягом 100 літ.

Резидент запорізького війська і його народу в Стамбулі матиме свій осідок за належною

пошаною і без усякої небезпеки, якого обов'язком є дбати про правосуддя для покривдженних своїх купців. Військо Запорізьке має також резидента султана у своєму портовому місті, який повинен видавати паспорти для козаків, для вільного їхнього проїзду на галерах або кораблях, куди захотять, і за паспорт не більше брати, як один червонець¹⁾.

Ця угода надзвичайно сприяла розвиткові запорізько-турецької торівілі. Остання настільки набрала сили, настільки вона була природно потрібною, що не могли ІІ зламати ті перешкоди, які з'явилися в XVIII ст. в наслідок вороже-агресивних виступів російського торгового капіталу проти турків. В Туреччину запоріжці возили: хутра, шкіри, вовну, полотна, мотузки, коноплі, вівці, пшеницю та інше, а вивозили: зброю, сукна, свинець, шовк, вина, коси та різну бакалію²⁾.

Поляки вели торгівлю то безпосередньо з запоріжцями, то через посередництво їх із турками та кримськими татарами. Велику роль в польсько-запорізькій торгівлі відігравали польські прикордонні поміщики та старости. Міста — Умань, Корсунь Лисянка, Торговиця та інші — мали торгове значення, як центри торгівлі поляків з запоріжцями. Шляхи Чорний та Шпаків були густо вкриті чумацькими возами, що

1) А. Скальковський. — Исторія Нової Січі, стор. 123-124).

2) Эварницкий. — Ист. зап. каз., т. I, стор. 487.

возили в Польщу: сіль, рибу, риб'ячий жир, хутра, сало, віск та інше. Головними ж товарами, що найбільше цікавили Польшу, були коні та рогата худоба¹). Степовий запорізький огир придав славу не лише у польської шляхти, його поважали й аристократичні кола Європи. Це давало змогу запорізьким купцям через Польщу пробиратись на європейський ринок і збувати там свою худобу.

Торгівля з Гетьманчиною та Росією велася двома шляхами—водяним, через Дніпро, та суходолом—шляхами Чорним та Муравським. Великі ярмарки Гетьманщини, особливо міст: Стародуба, Миргороди, Хоролу, Лубенъ, Ромен та Опішні—не мали б той гучності, коли б не були тут присутні запоріжці. Торгівля Запоріжжя з Гетьманчиною була настільки господарсько-потрібною, що вона рвала всякі перепони, що їх ставив російський уряд. Заборона, або перешкода торгівлі запоріжців з Гетьманчиною, це було насильне роз'єднання українського господарства, це було штучне ізолявання двох, прагнучих до симбіозу, господарств. Головними товарами запорізького довоzu з України були: харчові продукти, риболовні снасті, нитки для неводів, канати, полотна, прості сукна, особливі ж місце в довоzu посідала горілка²). Ці товари запорожці або купували, або обмінювали на то-

вари турецькі, або свого власного виробництва. Треба сказати, що натуральний товаровий обмін робився не через недорозвиненість торгівлі, а з причини валютних утруднень, щох мали запоріжці в наслідок заборони російським урядом вивозу на Запоріжжя срібної та золотої монети¹).

В нашому розпорядженні є архівні матеріали, якими можна ілюструвати розміри торгівлі запоріжців з Гетьманчиною. За указом Сенату від 28-го березня 1755 року запорізький уряд мав дати відомості про те, скільки за рік вивозиться і довозиться «питейныхъ и хлѣбныхъ» товарів з Запоріжжя в Гетьманщину. Таку відомість і подав 1-го травня кошовий отаман Григорій Федорів, з якої бачимо, що на Запоріжжя довозили з Гетьманчини:

«Ржаного борошна—четвертей—10 000, пшеничного—1 000 четв., пшена—5.000 четв., горілки бочек малоросійскихъ—500, солодовъ ячныхъ—200, меду прѣсного ведерокъ малоросійскихъ—1.000, нитокъ на рыболовные сѣти—4.000 пудовъ, полотна на рубашки—20 000 да хряшу—20.000 арш., китайки на кафтани—4.000 штукъ, сукна разного цвѣта—4.000 арш., матерій разныхъ—2.000 арш. и прочего нужного ко одѣянію, яко то овецъ, шкуръ зъ рогатого скота и изъ овец да сукна простого шерсти овечь, пороха и свинца, такожъ ружей, а на противу того сво-

¹⁾ Эварницкій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 492.
²⁾ Там само.

¹⁾ Эварницкій.—Ист. зап. каз., т. I, стор. 489.

ихъ собственныхъ промисловъ въ М. Рoccio зъ Зап. Січи въ отпуску въ единъ же гдѣ: Рыбы возвозъ четверныхъ 1.500, соли возвозъ четверныхъ 2.000, мягкой рухляди — лисичихъ и волчьихъ шкуръ 4.000, лошадей 1.000, рогатаго скота 1.000, сала свиного пудъ до 1.000 уповається бытъ можетъ¹⁾.

Велика розміром, хоч переважно дрібна характером своїм була внутрішня торгівля на Запоріжжі. Біля Січі був форштадт, який звався Гасан-базаром, де було близько 100 великих крамниць та багато торгових рядів, рундуків та шинків. В Гасан-базарі жили в окремих приміщеннях базарний отаман та військовий кантарж «хранитель образцовыхъ въсъвъ и мѣръ»²⁾. Серед купців були не тільки купці запорізькі, були ще тут крамарі з України, вірмени, татари, поляки та євреї³⁾). Унутрішній торг провадився не лише в Січі, він завоював собі почесне місце в усіх більш-менш значних містечках та паланкових селах Запоріжжя. Велика торгівля велась у селі Кам'яному на Калміусі, в Гарді на Бугові, в Микитині на Дніпрі та ін.⁴⁾. По всіх таких великих містечках, на зразок Січі, були утворені крамні базарі, шинки, корчми та крамниці. З розвитком вну-

трішньої торгівлі «виникають нечувані для Січі ярмарки»¹⁾. Найвідоміші ярмарки були в Самарському монастирі, в В.-Кодакові, Домоткані, Щеровці, Кам'янці, Соколах, Доломанівці тощо²⁾.

Розвиток внутрішньої торгівлі, безумовно, треба зв'язувати з розвитком товарової запорізького господарства. Коли торгівля транзитна проходила горизонтальною площиною, мало зачіпала господарство запорізького краю, то торгівля внутрішня цілковито виходила з виробничих можливостей запорізького господарства. В торговому обігуві опинилися всі запорізькі земовники. Запорізька старшина, розперезавшись, пустилася гендлювати. Поруч з торгівлею ширялися позичкові операції: Лук'янович, військовий старшина позичив для торгу козакові Шерстюкові 1.300 крб. Калнишевський в 1768 році позичив козакові Караванцеві на 3 роки 2.400 крб. і купцеві Кнеському — 900 крб.³⁾.

* * *

«Народная вольница», «народ», «товариство» і ціла низка подібних демократичних епітетів, що їх вживалося в соціальній характеристиці Запоріжжя, довгий час прикривали собою диференціацію запорізького суспільства й приховували ті класові суперечності, що так гостро

¹⁾ Андріевскій. Матеріали для ист. южно-русского края, стор. 312.

²⁾ Там само, стор. 173.

³⁾ Там само.

⁴⁾ Там само, стор. 499.

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 79.

²⁾ Там само.

³⁾ Слабченко. — Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 81.

виявилися особливо в XVIII ст. Замість того, щоб іще більше забарвiti запоріжців в демо-Кратичний колір—дехто з істориків вважав їх найнижчою верствою польсько-українського суспільства. На думку їх запорізьке козацтво складалося виключно з кріпацьких елементів, а в крайньому разі це був «самий маломощний и въ имущественномъ отнoshenii классъ свободныхъ людей»¹⁾, який в наслідок земельних утисків од феодалів шукав лішої долі на «южномъ рубежѣ» своєї непривѣтливої батьківщини.

Правда, були й інші історики, які, щоб ошляхетнити козацтво, вважали склад його «людьми благородного походження». Й висловлювали думку, що до куренів припинували виключно вільних, то були: «дворяне, поповича, татари, или казаки все равно, но поселянъ (до куренів *М. К.*) непринимали»²⁾. Академік Яворницький говорить про п'ять умов, які додержували при прийомі запорізькі козаки: «быть вольнымъ и неженатымъ человѣкомъ, говорить малорусской рѣчью, присягнуть на вѣрность русскому царю (?), исповѣдывать православную вѣру и пройти извѣстного рода ученіе»³⁾.

Думаємо, що не було таких уже твердих і певних вимог від тих, хто вступали в козацькі

¹⁾ «Сіенск. Старина», 1884 р., т. IX, стор. 589—П-ка «Происхождение запорожского казачества».

²⁾ — кальський.—Історія Нової Січі, т. I, стор. 124.

³⁾ Эварніцкій.—«Історія запорожскихъ казаковъ», том I, стор. 184.

ряди, тим паче, що самі запоріжці ніколи не були «верными русскому царю» і, мабуть, ніде не було такої терпимості до різних вір, як це ми бачимо на Запоріжжі. Також жонатий стан ніколи не був перешкодою до вступу в козаки, заборонялось лише козакові мати дружину при собі, в Січі⁴⁾, для того щоб зберегти високу боєздатність запорізького війська, а поза Січчю козаки могли мати подружжя, могли мати родину.

Отже, треба вияснити, з кого ж таки складалося запорізьке козацтво,—чи з кріпаців, або вільних селян, чи з дворянсько-міщанських кіл. Буде вірною відповідь, коли скажемо, що серед козаків були люди різних клясових і станових категорій, основною ж масою був серединний прошарок українського суспільства. Треба пригадати, що період XVII і XVIII століття в історії України був добою чіткого формування кляс, добою клясової диференціації і на ґрунті останньої, клясової консолідації. Аморфний серединний прошарок українського суспільства з своїх рядів виділяв кадри посполитих, з другого боку—утворював міцну групу вільних людей, ім'я яким: дрібна шляхта, дворянство, або козацтво. Невеликою була амплітуда між дрібною шляхтою й поспільством, була вона такою, як свого часу в Середній Європі між кріпацтвом і лицарством, «большая часть» якого «вышла на

⁴⁾ «Соц.-прав. організація Запоріжжя», Праці ком. для вивч. іст. прав, 1927 р. вип. III, стор. 239.

первыхъ началахъ изъ крепостныхъ невольныхъ людей¹⁾). У весь процесс утворення козацтва вzagалі ї запорізького зокрема, є процес боротьби середніх кіл суспільства проти феодалів та поміщиків; у тих випадках, коли перемагали феодали, магнати, іхні супротивники ставали кріпаками, а тоді, коли середньому прошаркові вдавалося випрочатися з лабет магнатських, вони виростали в окрему верству й ставали антиподом не тільки феудальним земельним відносинам, а й усьому феудально-політичному устроєві. В таку силу, в нову соціальну верству виросло козацтво.

У той період, коли процес зросту козацтва, як ясно оформленої соціальної групи, закінчувався, між козацтвом і середовищем, з якого воно виросло, обірвалась пуповина. Козацтво почало відокремлюватися від селянства. Козацтво не тільки відійшло від селянства, а й противставило себе останньому. Інтереси козацтва розбіглися з інтересами селянства. Ще хіба в силу старих традицій, в силу історичної спільноти минулого, інколи притягалися ці дві верстви до спільних дій. Але наслідками останніх завжди було розчарування селянства в своєму спільнникові, який використовував його в боротьбі з великою магнатерією задля того, щоб відбити у ньї руками селянства можливість експлуату-

1) Борхард.—Істория хозяйственного быта Германии, ч. 1, 1924, стор. 124.

вати це ж таки селянство. Протиставлення козацтва селянству є синтеза всього діялектичного процесу, яким був процес утворення козацтва. Ось тепер уже, коли козацтво на суспільній арені виступило, як кляса для себе, «мужиків» воно до себе не приймало, або приймало «хіба через зловживання тих, що їх представляли і давали за них також поруку»¹⁾). Що це було так, проглянемо «показанія запорожцевъ», явившихся въ Киевск Губ. Канцелярію» 7-го та 8-го червня 1729 р. та 2-го серпня 1730 р.:

«1) Матвій Васильевъ — родомъ Полт. полка изъ с. Петровици, казацкій сынъ. Лѣтъ тридцать тому ушелъ въ Старую Сѣчь и служилъ тамъ въ Пластун. кур..

2) Григорій Кулешъ, — Полт. полка изъ г. Полтавы, казацкій сынъ, ушелъ въ Новую Сѣчь въ 1722 году.

3) Михайло Рубанъ — Лубенск. п. изъ с. Литвицков, казацкій сынъ, ушелъ въ Старую Сѣчь въ 1721 году.

4) Михайло Апанасовъ — Луб. п. изъ с. Вовковцы, казацкій сынъ, ушелъ въ 1721 г. въ Старую Сѣчъ,

«1730 года августа пришедъ въ Киевск. Губ. Канц два человѣка запорожцевъ ... В допросѣхъ сказали: Одинъ сказался Ефимомъ его зовутъ

1) Слабченко.—«Соціал.-прав. орг. Запоріжжя». Праці комісії для вивчення історії права. 1927 р. в III, стор. 240.

Корнєєвъ онъ Кіевск. полка в м. Острѣ; отецъ его былъ пахотный мужик... изъ Остра онъ пошелъ въ Переяловочную и... нанялся в челядники...

Другой Антонъ Даниловъ, родомъ изъ Лубенского полка м. Лохвицы пахотного мужика сынъ, тоже зашелъ въ Сѣчъ... и жилъ тамъ по найму по рыбнымъ ловлямъ¹⁾). (Підкresлення наше. М. К.)

Зверніть увагу: «казацкий сынъ», «служиль казкомъ», «сынъ пахотного мужика», «жил по найму».

Добир козацтва, мабуть, зв'язувався з запорізькою шляхетністю. Лицарство, благородність, а вкупі з ними слава, були невід'ємними атрибутами запорізького козака. Запорізьке козацтво інакше себе не вважало, як за упривілейовану, шляхетську, хоч ніким за таку не визнану, верству. Вся історія Запоріжжя пройната боротьбою останнього за придбання шляхетської юрисдикції на початку у польських королів, а потім у московських царів. В 1767 році Кальнишевський доводив російському дворові, що військо запорізьке «одъ давныхъ временъ при продолженіи двору польському службъ отъ короны польской привилею шляхтою было утверждено²⁾), і на цій підставі домагався прирівняння

¹⁾ Андріевскій.— Матеріали для ист. южно - русск. края, стор. 9.

²⁾ Слабченко.— «Соц. орг. Запоріжжя» Правці комісії для вивч. ист. права 1927 р., в III, стор. 292.

в платні запорізьких депутатів до російських дворян

В 1768 році запорізький депутат до Комісії для складання нового проекту законів, Скала, домагався теж, щоб козацтво запорізьке не змішували з козацтвом іншим, бо запорізьке козацтво «отъ короны польской обще съ 'Малороссієй, добровольно подъ всероссійскій престоль зъ своими собственными землями перешло і всегда въ шляхетствѣ, а не въ черносошныхъ пребывало³⁾).

Доречі, нагадаймо, що й сама назва запорізька «товариство» не мала нічого демократичного. Вона була запозичена з польського «stowrzystwo». Цією останньою назвою іменувало себе польське дворянство гусарських та панцерних полків⁴⁾.

Запорізьке козацтво, будучи в основному клясою буржуазії середньої руки, ніколи не було однomanітним по своїй заможності. Ще за молодих своїх років Запоріжжя знало князів Лянскоронських, Ружинських, а трохи пізніше Івана Підкому Волоского господаря⁵⁾. Всі вони були свого роду українськими Гец-фон Берліхінгенами, які мало чим різнилися своїми вчинками від звичайних лицарських ватажків -

¹⁾ «Кіевская Старина», 1882, т. IV, стор. 685 — «Голос Запорожского Депутата во Всероссийском Собр. Деп.».

²⁾ Скалковскій — Ист. Нов. Сѣчи, т. I, ст. 124.

³⁾ Ригельманъ — Лѣтописное повѣдѣніе о Малой Россіи I, 23 — 24.

роздійників і раді були поживитись чужими добрами та багатствами¹). Самовидець наводить випадок, як у 1528 році Преслав Лянскоронський з козаками з-під Очакова угнав до себе 30.000 скоту й 50 штук²).

Розглядаючи Запоріжжя на протязі всієї Його Історії і особливо в XVIII ст., ми побачимо велику майнову різницю серед різних шарів запорізького козацтва. Були тут, з одного боку, «дуки», а з другого «нетяги», які запорізькою мовою звалися «сіромою». XVIII ст. характеризується прискореною диференціацією населення не тільки на Гетьманщині, а й на Запоріжжі. В ці часи дуже ясно кристалізуються крайні полюси суспільства. Карл Маркс про розшарування населення на Україні в ті часи, говорив так: «На Україні, після Богдана Хмельницького виникло дві партії, одна значних (натабіль, важливих людей), або кармазинників (від слова «кармін», або кармазин, *der Karmoisin?*), друга простих, або голоти (від слова «голоть» — *glatteis*³). Приблизно таку ж картину ми мали й на Запоріжжі⁴.

¹) Дживилегов.— Крестьянское движение на Западе, стор. 114.

²) Літопис Самовидца, стор. 332.

³) Карл Маркс.— «Стенька Разин». Журнал «Молодая Гвардия», № 2, № 1, стор. 119.

⁴) К. Маркс для аналізу капіталістичних відносин в сільському господарстві, вивчав аграрні взаємини в Росії та селянські заколоти. З цією метою він студіював Костомарова «Стенька Разин». При студіюванні

Все запорізьке козацтво можна було б поділити на такі групи: а) старшина колишня й теперішня, яку будемо називати отаманією; б) козаки, які жили по містечках та «въ форштадтѣ» своїми домами и имѣютъ промыселъ¹), в) козаки, які жили поза Січчю на Вольностях в своїх зимівниках і, нарешті, г) козаки, які перебували «въ войсковыхъ куреняхъ при присутствії своєго отамана»²).

Отаманія — це не купка військових старшин, а це в повному розумінні слова запорізька панівна кляса, в руках якої була вся політична влада, та яка розпоряджалась величезними маєтностями та добрами. До отаманської корпорації входила вся військова старшина, курінні отамани, підвійськова та паланкова старшина, значні козаки, які в минулому посідали старшинські посади і в той же час були постійними кандидатами на перший вільний уряд у майбутньому. Отаманія

цієї роботи К. Маркс користувався словником Даля, який і привів Його до невірного перекладу слова «голоть». В словникові Даля слово «голоть» пояснено — «гололедиця» (по-німецькому *glatteis*). Правда, К. Маркс взяв під сумнів свій переклад і поставив над ним знак запитання (Передмова Д. Рязанова до конспекта К. Маркса «Стенька Разин». Журн. «Молодая гвардия» № 1, 1926 р.). Далі, в своему конспекті «Стенька Разин» К. Маркс вірно переклав слово «голытьба». Він пише: «голытьба — значит бедные люди, бедный народ от слова голый — бедный, нищий, нагий (К. Маркс «Стенька Разин» Молодая Гвардия № 1, 1926 р. стор. 119.

¹) Мышецкий.— Ист. запор., стор. 52.

²) Там само.

з усіх поглядів мала привілеї. Її високо оплачувалось у різних запорізьких урядництвах, старшині найбільша частка припадала царського утримання, а крім цього, в запорізькій практиці існувала ціла низка податків на користь старшині. Сюди стосується частина мита за перевіз, частина мита з товарів, судебна віра (за те, що розковували злочинця від стовпа), «некото-рый малый презент» від різних прохачів, частина військових трофеїв, частина приблудних коней та подарунки від шинкарів, м'ясників, бражників, та інше¹⁾.

XVIII століття було свідком великої мобілізації земель запорізькою старшиною. Найбільші зимівники з великими табунами різної худоби належали переважно отаманським колам. Старшинський зимівник набрав вигляду великопанського маєтку, в повному розумінні цього слова. Не залишилось жодної риски примітивності, елементів натуральності у запорізькому господарстві. Все було переведено на грошовий розрахунок, все було побудовано в інтересах здобуття найбільшої прибутковості. Ідилія отаманська полягала не в безжурності та байдужості, а в зразковому маєткові, що коло нього так спрітно порався колишній пройдисвіт, пірат, чи лицар - вояк.

¹⁾ Мышецкій.— Ист. зап. казак., ст. 48, 39, 50 і 51.
Эварницкій.— Исторія запорожскихъ казаковъ, т. I, стор. 221, 222, 223, 224).

Про розміри отаманського маєтку залишились деякі відомості. Кошовий отаман Калнишевський мав два великі мвєтки на р. р. Сакагані та Каменці, на господарській моці яких ані трохи не відбився насокок татар у 1769 році, коли татари угнали 600 штук коней¹⁾. Під час того ж таки татарського насококу захоплено було в полковника Колпака 12.000 овець, 30 штук різної рогатої худоби, 127 коней. Військовий писар Глоба позувся 4.000 овець, 130 волів²⁾. Колпак мало зашкодував від цієї втрати; він зразу ж «на устье рѣчки Богатой, впад. въ р. Орель, устроилъ себѣ зимовникъ, а послѣ цѣлую усадьбу»³⁾. Полковник Гук при зруйнуванні Січі «загубив майна в своему зимівнику на 1.632 крб. 66 коп. А. С. Білій, як видно з того ж таки тестаменту, позувся своєї земельної маєтності— зимівники, на 15.000 крб. готівки та 10.432 крб.— борговими розписками»⁴⁾.

Росли отаманські маєтки не лише на Больно-стях. В самій столиці запорізька старшина не жила уже «въ томъ самомъ куренѣ, въ которомъ состояла и раньше до своего избрания», а

¹⁾ Скальковскій.— Исторія Новой Січи, т. I, стор. 111.

²⁾ Записки Іст.-Філ. Секції ВУАН, кн. XI, 1927, Греков.— «Бунт сіромина Запоріжжі», 1/68р, стор. 218.

³⁾ Скальковскій.— Ист. Нов. Січи, стор. 100.

⁴⁾ Слабченко.— Паланк. організ. Зап. Вольн., стор. 82.

«стала обзаводиться собственными домами въ Сѣчи и имѣть отдельный столъ для себя»¹⁾.

З військовою честю отаманство та значне козацтво вміло до ладу поєднати торгові прибутки. Торгово-позичкові операції не проходили мимо всієї отаманської верстai, також, як не минали їхньої кишені й ті великі прибутки, що їх давало лихварство²⁾. Отаманство брало велику участь у торгівлі, частинайого, купецькі кола, лише номінально рахувалися у військових реєстрах³⁾, а на длів вважали за вигідніше для себе займатися торгівлею. Поруч з отаманськими торговими агентами, на запорізьких шляхах можна було побачити запорізьких купців другої категорії, що їх ми називаємо чумаками. Чумак теж не був собі звичайній прасол, це був своєрідний запорізький купець, який своюю заможністю навряд чи чим різнився від купця московського. Візьмемо за приклад козака Дядьківського куреня, Грицька Чуписа, який їздив до Криму з 34 волами та з 5 робітниками⁴⁾.

Взагалі, у XVIII ст. на Запоріжжі ми бачимо цілком звичайне явище, що його можна спостерігати в історії кожного народу в добу розвиненого торгового капіталу. Як у Німеччині

1) Эварницкій.—Ист. зап. козаковъ, т. I, стор. 222.

2) Слабченко.—Паланк. оғг. Зап. Вольн., стор. 81.

3) Эварницкій.—Ист. зап. коз., т. I, стор. 173.

4) Ист.-геогр. збірн., т. II, 1928 р., стор. 122. Тищенко.—«Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.».

в XVI ст. дворянство «пустилось даже в торговлю» і «благородные рыцари пооткрывали собственные кабаки»¹⁾, так і запорізькі лицарі не гидували жодним засобом, щоб набити повніше свої кишені. Процес збагачення запорізької старшини, набирав таких шалених розмірів, що на нього звернули увагу, навіть в далекому петербурзькому дворі. Депутація до двору в справах спірних в 1775 році в складі військових старшин: колишніх осавулів — Сидора Білого й Логина Мощенського та полкового старшини писаря Антона Головатого до кошового писала: «Еще Потемкину кто-то донесъ, будто бы ваша вельможность обзаводите себѣ модные покой такие, какихъ никогда не было тамъ (в Сѣчи) и весьма богатыми всѣхъ Запорожцевъ ставить, а кольми паче вашу вельможность; что въ недавнемъ времени продали въ Крымъ овецъ 14.000 по два рубля каждую, сіе самъ Потемкинъ нам говорилъ»^{2) 3)}.

В Петербурзі не дурно турбувались, не дурно побоювались економічного зросту Калнишевського, бо Калнишевських на Січі було багато. Тут тепер утворились цілі фамілії запорізької аристократії; сюди належать Білецькі, Іваненки,

1) Кожевников.—Великая крестьянская война в Германии, стор. 123.

2) Скальський.—Ист. Нов. Сѣчи, т. III, стор. 177.

3) Загальна сума вторгованих грошей в цю операцію, 28 тисяч карбованців, дорівнювала 280 тисячам наших передвоєнних карбованців.

Малашевичі Білі, Федорови, Малі, Чорні, Тарани, Барабаші, Гаркуші, Головаті, Морози, Рубани, Чернявські та багато інших¹⁾). На Запоріжжі виріс кадр великої буржуазії, яка в слушний час могла б протиставити себе експансії російського торгового капіталу. В той час, коли старшина Гетьманщини переживала медовий місяць свого лесбійського подружжя з російським дворянином, на Запоріжжі виросла і сконсолідувалась тубільна велика буржуазія, яка й стала виразником інтересів українського торгового капіталу. Потенціальні сили сепаратизму проривалися на поверхню, і запорізька старшина лише підшукувала слушного моменту для повторення мазепинського сальто-мортале. Уже під час російсько-кримської війни в 1768 році французький радник кримського хана, барон де-Тот, в своїх плянах мав на увазі використати «зрадницьку» тенденцію Запоріжжя. А Франція, навіть, посилала до Січі свого агента Тотлебена для «шилонської діяльності», бо вона жахалася думки, що Росія оволодіє Чорним морем, а питання панування на Чорному морі було зв'язано з питанням панування на Близькому Сході.

Хто його знає, коли б не такі гострі внутрішні соціальні суперечності в кожній із трьох частин України: Запоріжжя, Лівобережжя та Правобережжя, та коли б не суперечності поміж

1) Слабченко.— Соц. орг. Запоріжжя. Праці комісії для вивч. іст. права, 1927 р., в. III, стор. 226.

самими цими частинами, чи не вдалося б запорізькому торговому капіталові, під проводом запорізької знаті вивернутися з-під дужої руки російського купця та дворяніна.

Царська камарилья почула близьку загрозу, а для того вона ближче підсунула до Запоріжжя експериментально вже не раз випробуваний історичний рецепт, що називають його московською демагогією. *Divide et Impera* (поділяй і пануй)—такою була політика російського торгового «спіту» щодо всіх своїх сусідів. Такою політикою російському торговому капіталові вдалося збити з історичного пантеону не одне Запоріжжя або Україну в цілому, цього солодко-кислого бальзаму довелося покуштувати майже всім народам, що опинилися потім «под скіпетром русского монарха». Вдало розігнаний водевиль з гетьманською старшиною посилив московський апетит, в чергову жертву якого намічено було тепер Запоріжжя.

Кажуть, вдвое дас той, хто дає швидко. На цю принаду й пішла частина запорізької старшини. Бажання гарантувати недоторканість своїх зимівників від зазіхань гайдамаків, бажання взяти твердіше до рук сіруму кинули старшинські кола, які були зв'язані з зимівчанським господарством, в обійми російського дворяніна¹⁾. Навряд чи матеріально програла ця старшина.

1) В московських симпатіях запорізького отаманства можна вбачати і боготьбу кріпосницьких тенденцій з американським типом господарства.

Афанасій Колпак, після скасування Січі «быль такъ счастливъ, что не только спасть свое добро, но пріобрѣль новые земли въ полную собственность, на которыхъ устроилъ с. Афанасьевку»¹⁾. Звичайно не вся старшина пішла шляхом Колпака. Частина ІІ, Й особливо та, що була більше зв'язана торгівлею з Кримом та Туреччиною — противилася московській експансії, але сили ІІ були дуже замалі і довелося Її зазнати поразки в нерівній боротьбі.

Видно дуже російському торговому капіталові припадали до серця запорізькі степи та порти Чорного моря, коли запорізьким питанням займалася сама цариця. Є спеціальний царський указ від 1776 року червня 10-го дня, яким затверджувались маєтності колишнього запорізького полковника Степана Роменського. В указі не тільки закріплялись «къ препятственному» володінню «домъ его... и съ хуторомъ, съ принадлежащими тому землею и сенокосными угодьями», але ще Й пропонувалось «въ возданіе заслугъ не только не дѣлать ему, Роменскому, никакихъ обидъ и оскорблений..., но напротивъ того — оказывать всякое возможное воспомоществование и должное чину его почтеніе»²⁾. Таку гарантію обіцяли всій старшині, яка, позабувши свою «лицарську честь», ввічливо гнула спину перед російським чиновником. В тому ж таки 1776 році, 22-го

¹⁾ Скальковскій. — Ист. Новой Січи, стор. 100.
²⁾ Эварницкій. — Вольности запорожскихъ козаковъ. Документы, стор. 345.

березня був виданий указ «Барвенковському уѣзу командиру секундъ-майору Крамину», яким наказувалось «въ томъ уѣздѣ жительствующимъ старшинамъ и козакамъ объявить, чтобы они имѣючи симъ на прежде бывших запорожскихъ земляхъ зимовниками и хуторами и принявъ прежде данными имъ землями сено-косными лугами такъ какъ впередъ сего владѣли, впередъ до генерального размежеванія»¹⁾. Слідом за земельними наданнями, посипались і чини. Рапортом 1777 року, грудня 25-го дня «въ суд военную коллегію» Потьомкін доніс, що він «произвелъ» запорізьких старшин, «въ преступленіи кошевого и его сообщников неучаствовавшихъ: Степана Роменского... въ капитаны, Ивана Писенского, Антона Головатаго и Федора Легкоступа... въ поручики...»²⁾.

Отже, ми бачимо, що після скасування Січі, при російській колонізації українського степу, там уже була утворена своя запорізька магнатерія. Оболенські, Литвини, Скапи, Легкоступи, Лопатенки, Колпаки та інші ще за часів існування Запорізької Січі нажили собі великі маєтності, а російський абсолютизм склав лише спокійніші умовини для експлуатації запорізької сіроми та поспільства і допоміг отаманії покріпачити ту сірому. Бувало Й так, що з ласки царської дехто з старшини одержав і

¹⁾ Эварницкій — Вольности запорожскихъ козаковъ. Документы, стор. 343.

²⁾ Там само, стор 348.

нові земельні налії. Прикладом цьому може бути Чепіга, «який, одержавши 3.000 дес., утворив с. Любарку» (Херс. губ.)¹⁾. Російському торговому капіталові не довелося з запорізькою старшини робити поміщиків, вони ними встигли зробитись сами ще задовго до його приходу. Візьмемо й розглянемо «хутір» старшини Степана Роменського, і побачимо, що він нічим не різниться від великопанського маєтку Гетьманщини. З документів озівської губернської канцелярії ми довідуємося, що в 1778 році Степан Роменський на річці Сухому-Торці мав хутір, який складався з 3 000 дес. землі, «им'ніє Роменского называлось Михаилоўкой... въ немъ числилось ревизскихъ душъ мужскаго пола 36, женскаго 46»²⁾.

Про те, що запорізька отаманія, особливо та, що була зв'язана з земельним володінням, повторила прийом гетьманської старшини і в свою чергу перетворилася на «новоросійське дворянство» переконливо свідчать цифри про національний склад дворянства в, так званій, Новоросії. По Єлисаветградському повіту на 1883—1885 рік українського по національності дворянства було 2.055 чоловіка, що до загальної кількості дворянства повіту становило 64%³⁾.

¹⁾ Збірник іст.-філ. ВУАН, т. XXVI, стор. 78, стаття Рябин-Склярського

²⁾ Эварицкій — Въльности запорожскихъ козаковъ. Документы, стор. 346

³⁾ Результаты подворной переписи Елисаветградского уѣзда 1883—1885. Херсон, 1885 г., стор. 157.

По Ананьївському повіту на 1886 р. українського дворянства було 1.119 чол., що до загальної кількості дворянства становило 52%⁴⁾. А коли пригадати, як українське дворянство відхрещувалося від своєї «мазепинської» національності, то показані цифри доведеться ще збільшити.

Ця група, що ми ІІ називали отаманією становила, так зване, старше товариство. Протилежною групою по своему соціальному й макетному стану було молодше товариство.

Молодше товариство, або, як його частіше називають, молодше запорізьке лицарство, нагадувало собою, в повному розумінні слова регулярну частину запорізької армії. Жили ці козаки у військових куренях (сюди належать і козаки, які жили у фобургах та військових зимівниках; вони належали до куренів, а жили поза Січчю тимчасово за командировками свого військового начальства), при присутності свого отамана «они жъ пищу свою и для их услугъ кухарей имѣютъ...»²⁾) Курінні козаки здебільшого жили виключно на військовій кошт: «муку и пшено покупаютъ на куренныя деньги»³⁾). Про січових козаків Корж оповідає що «они несли постійну службу и только въ свободное

¹⁾ Результаты подворной переписи Ананьевского уѣзда, 1886—1887 г.г. Херсон 1889, стор. 173

²⁾ Мышецкій.—Исторія о козакахъ, запорожскихъ, стор. 52.

³⁾ Там само.

время занимались рыбною и звериною ловлею¹⁾.

В основному січове козацтво становило службову групу, яка тепер, коли військові трофеї звелися на нівець, мало що мала за душою, «лишь весьма рідкія и то им'ючія достатокъ обробатывали земли и им'ели свою челядь»²⁾. Можна думати, що січове козацтво в силу диференції серед самої цієї групи мало в собі різні прошарки. Воно було тим резервом, звідкіля черпалися, через зрист заможності деякої частини січового козацтва, отаманські кола, а в основному являло ту запорізьку військову голоту, яка зважася тут сіромашнею.

Запорізька сірома — це була постійна опозиція отаманії. Опозиція ця являла для панівних кіл Запоріжжя велику загрозу, тим паче, що складалась вона з людей виключно військових. Антагонізм між сіромою та отаманією — це законне й постійне явище для Січі. Друга справа, що сірома не змогла ні разу дати організованого опору старшинським колам. Не могла організовано вона поставити економічні та політичні вимоги. І це буде цілком зрозумілим, коли врахувати те, що більшість сіроми все ж таки мала за свій ідеал той же старшинський лад, що більшість й горіла бажанням пролісти на поверхню запорізького суспільства. Тому то

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., 1839, т. XXI, ч. VI, Копрж.— «Изустные преданія», стор. 182.

²⁾ Там само.

сіромо - отаманські конфлікти здебільшого кінчалися путчами, які перемішувалися з бешкетами та грабунками. Сірома «доходила до такого состоянія», що «пускалась большими шайками на добычу и начинала красть, -грабить и убивать»¹⁾.

Населення паланок було ще різношерсніше, ніж населення Січі та містечок. Не будемо тут багато говорити про ту отаманію, яка кинула військову службу й вже сиділа по зимівниках. Звичайна річ, отаманія особисто, або через своїх управителів, становила вершок паланкового населення. Соціальну характеристику їм ми давали, коли говорили про отаманію взагалі. Тепер треба буде нам розглянути серед паланкового населення «женатое козачество», чим воно було і яке воно місце тут посідало. «Женатое казачество», або козаки - зимівчаки, як і запоріжці - купці, теж стояли в списках курінного товариства, але військові обов'язки їхні були зовсім інші. Їх кликали на службу тільки під час військових походів, а мирного часу вони поралися коло свого господарства. Не зважаючи на це, їхня залежність від куренів відчувалася щодня у всій роботі. Вони, крім свого господарства, обов'язково мусили нести обов'язки «до куреня и до Січі», а саме: вартування кордонів, валові роботи й т. п.²⁾.

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., 1839, т. XXI, ч. VI, Копрж.— «Изустные преданія», стор. 182.

²⁾ Там само.

Коли ми твердо скажемо, що козаки - зимівчаки в часи своєї мирної господарської діяльності на зимівниках не виключалися з курінних списків, тоді нам легко догадатись, чому січові курені мали число козаків найрізномініше. В одному курені було козаків близько 100 чоловіка, в другому близько 1.000¹⁾, при чому широку склад різко міг мінятися, або в бік збільшення, або в бік зменшення. На нашу думку, штатна кількість козаків куреня була тисяча і номінальний склад куреня завжди наближався до цієї кількості, але фактична наявність козаків у курені мінялася в залежності від уходу козаків на зимівники, або на торг.

Козаки - зимівчаки користувалися на Запоріжжі повними політичними правами. Щорічно вони перед Новим роком «сп'шили, ввиду предстоящего дѣлежа земель и выборовъ старшины, въ столицу своей козацкой общины, Сичу»²⁾.

Зимівники козачі різнилися від зимівників старшинських тільки розміром. Уесь виробничий процес козачого зимівника мало чим різнився від зимівника старшинського. Козацьке господарство на Вольностях мало повні потенціальні сили до перетворення у звичайнісінський маєток типу отаманського. У всякому разі, тенденція розвитку козацьких зимівників була спрямо-

¹⁾ Скальковський.—Історія Нової Січі, т. I, стор. 74.

²⁾ Эварницкий.—Історія зап. коз., т. I, стор. 207.

вана на швидкий іхній зрост; і недаром отамані «мали підпору»¹⁾, в козаках - зимівчаках. Характеризувати дрібний козачий зимівник можна деякими цифрами, які залишились у реестрі збитків, понесених під час татарського наскоку в 1743 році. «Дрібний зимівницький володілець коз. Лисий потерпів на 42 карбованці грошей, 100 пуд. соли, невод і завод; у козака Баумана татари захопили 50 карб. грошей, човен бурку, три кожухи, бочку жита, чотири бочки соли й ін.»²⁾.

Є ще відомості перепису 1779 року в Проточанській паланці. Там було 242 козачих господарства, вони мали 363 хати, 611 коней, 104/ штук робочої худоби, 1854 голови неробочої і 10114 штук овець. Отже, пересічно на козаче господарство припадало: 2,5 коня, 5 шт. робочої і 7,5 неробочої худоби та по 59 шт. овець³⁾. Ці цифри не є характерні для середнього козачого зимівника. Коли врахувати те, що серед переписаних козаків були й ті, що недавно переселилися з Гетьманщини, в яких було ще слабе господарство, то це дасть нам право подані пересічні цифри козачого господарства на Запоріжжі бодай подвоїти, або потроїти. Взагалі ж кажучи, козацькі зимівники являли собою добре устатковані реманентом, товарові, високоприбуткові, міцні сільські госпо-

¹⁾ Слабченко. — Паланк, орг. зап. вольн., стор. 99.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само, стор. 24.

дарства, і це видно хоч би з того, що «изъ
этыхъ семейныхъ зимовниковъ козаковъ мало
было преступниковъ; болѣе холостые, сирома,
подвергались сей участи»¹⁾.

До панівної верхівки запорізького суспільства належало ще духівництво. Кількість його на Запоріжжі росла із зростом запорізьких сіл, міст та містечок. Межигірський монастир був акуратним постачальником попів та дяків у запорізькі приходи.

Духівництво Запоріжжя було елементом захопим, не вкорінилося воно ще так дуже в запорізьке суспільство й—про його говорити, як про окрему клясу, як про компактне угруповання, не можна. XVI, XVII століття—роки буйних військових акцій з боку запоріжців, переважно військовий характер їхнього життя, не думали кліру. Ні старшині, ні, тим паче козацтву, не потрібні були піп чи дяк. Тому коли попадало на Запоріжжя в ці часи духівництво, то діяльність його зводилася до звичайних військово-козацьких обов'язків, і воно розпливалося в загально-козацькій масі. Лише XVIII століття, зі зміною запорізького господарства, з наростанням великих запорізьких поміщиків та купців, пішов великий попит на духівництво, як на надійну допомічну силу в справі посилення експлуатації та пригноблення мас. Отаманія

почала будувати нові церкви, а до них запрошувати духівництво.

Через те, що духівництво, як кляса, не зросло на Запоріжжі, не набрало воно й той сили, що мало духівництво в інших місцях. Тут запорізька старшина мала повну можливість визначити належне місце духівництву. Духовні особи на Запоріжжі цілковито підлягають військовій владі, «а власти у нихъ никакой не имѣется»¹⁾. Старшина не припускала духівництво до політичного керма краю, а, в свою чергу, козаки «грубые (духівництву), болѣе досаждаютъ, не жели його почитаютъ»²⁾. Навіть більше від цього. Релігійність сама, обряди якої вимагали кліру, у запорізьких козаків близько меjuvala з атеїзмом. Запорізька побожність, помпезність служб божих, була ні чим більше, як проформа, як зовнішня форма прояву анемізму, основи якого ще глибоко сиділи в українському народові й тісно перепліталися з християнськими догмами. Козаки—запоріжці при нещасті, в момент, коли ними опановував страх «исповѣдавались богу, Чорному морю и своему отаману кошевому»³⁾. Догми православія на Запоріжжі також не завоювали собі почесного місця; запоріжці «вовсе не углублялись ни в какія тонкости богословскаго и катехизиснаго уч-

¹⁾ Мышецкій.—Истор. о коз. запор., стор. 44.

²⁾ Там само.

³⁾ Эварницкій.—Ист. зап. коз., т. I, стор. 313.

нія»¹). Про це говорив й керівник української церкви Петро Могила, який називав запоріжців ребелізантами, цебто безвірниками. Адам Кисиль говорив про запоріжців, що вони люди *religionis nullius* (ніякот віри), унітський митрополіт Рутський характеризував запоріжців, як людей *sine religione* (без релігії), а московські думні дяки в 1594 році Еріхові Лясоті — послові німецького імператора Рудольфа II — рекомендували запоріжців «людьми, неим'ючими страху божія»²). Релігійну байдужість запорізького козацтва гарно ілюструє ціла низка запорізьких дум та пісень атеїстичних по змісту.

Ось одна із них:

Славні хлопці запорожці
Вік вікували — попа не видали.
Як забачили та й у полі цапа,
Отаман каже: «що я причащаєвся!»
Славні хлопці запорожці
Вік звікували — церкви не видали,
Як забачили та й у полі скирту,
Отаман каже: «кото, брати, церква!»
Осавул каже: «я в ній сповідався!»

А все ж таки, не зважаючи на всі ці обставини, Запоріжжя, як об'єкт прибутків для церкви, являло собою дорогий шматок. З цього погляду Запоріжжя було «яблуком раздора» між московським та грецьким патріархами. Так

¹⁾ Эварниций.— Истор. зап. коз., т. I, стор. 313.

²⁾ Чтенія Моск. О-ва ист. и древн., 1873, кн. II, стор. 269; Журн. Мин. Нар. Просв., 1878, III, 6.

тому, так і другому не хотілося втратити ті величезні прибути, що давала Ім Січ, і ті допорі дарунки, що їх робили на церкву бездітні запоріжці. Запоріжець, безмірно закоханий у свою славу, вмираючи найбільше шкодував, що з ним вмирає і Його лицарська честь. Тому то, бажаючи продовжити її після своєї смерті, він дарував на церкву коштовні реліквії, які б собою завжди нагадували колишнього господаря.

Політично утискаючи духівництво, отаманія ніколи не утискувала Його матеріально. Мабуть ніде на Україні, або і в Росії не жилося так добре духівним особам, як на Запоріжжі. Запорізький архимандрит Сокальський отримував на рік до 300 карбованців (це близько 3.000 карбованців на наші передвоєнні гроші). В 1755 р. Запорізький Кіш виготовив у Глухові срібне панікадило в 5 пуд. вагою, яке коштувало 3.000 карбованців¹). Духівництво не вдовольнялося своїм великим утриманням, а до цього заводило ще й різні «здирства». «Въ 1765 г. донесено было въ Кошъ, что самарскіе священники позволяли разныя «здирства»... прода-вали для церквей свѣчи только сверху обма-занныя воскомъ, а въ срединѣ состоявшія изъ одного валу»².

Духівництво на Запоріжжі вірно стояло на сторожі отаманських інтересів. Через попів та

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 310.

²⁾ Там само.

дяків старшині вдавалося не раз заспокоїти буйну сірому та одважних посполитих. Старшина також використовувала церковний апарат і для придушення гайдамацьких настроїв запорізької сіромашні та поспільства. Наприклад, коли 1767 року Максим Залізняк прислав в запорізький Самарський монастир своїх агентів, «тогда отцы и братья монастыря успіли предохранить запорожець отъ пагубного предпріятія и успокоить ихъ взволнованавшія умы»¹⁾. Таку «нравственную поддержку»²⁾ духівництво чинило старшині не один раз. В 1768 році, через рік після залізнякових агентів на Запоріжжя прибули агенти польських конфедератів для того, щоб підняти проти російського абсолютизму «низове товариство» на чолі з колишнім кошовим Пилипом Федоровим, який жив у цей час у монастирі; «тогда настоятель монастыря іеромонах Самуиль велѣль схватить польского змисара и немедленно отправить его въ Кошъ»³⁾.

Неприхованим ворогом запорізьких низів показав себе сам голова запорізької церкви Со��альський, який під час підступу Текелія під Січ, недвозначно виступив на захист отаманства та заможного козацтва, зв'язаних із зимівниками. В церковному вбранні, з хрестом у руках, виступив він з промовою, в якій говорив

про Текелія, що «онъ хотя и не другъ, но все таки православной вѣры человѣкъ» і закликав козаків не вступати з ним в боротьбу¹⁾²⁾.

Церква запорізька завжди була вірною служницею запорізьких панівних кіл. Коли запорізьке отаманство шукало спілки з російським абсолютизмом, тоді церква запорізька, прикриваючись одновірністю, виступала активною захисницею цієї спілки, присипляючи ненависть запорізького козацтва до російських порядків. Коли ж запорізьке отаманство вело боротьбу з російським торговим капіталом, церква запорізька тоді за всяку ціну намагалась боротися з впливами московської духовної ієрархії. Церковні питання запорізької церкви в таких випадках розв'язувались київським та межигірським митрополітами, хоча найвищою владою для запорізької церкви була влада кошового отамана. Ця автономія запорізької церкви була то просторішою, що глибше запорізьке

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія, т. XVIII, 1838, стор. 508, Корж – «Изустные преданія».

²⁾ Непротилежння Текелію було в інгересах запорізького отаманства та заможного козацтва, зв'язаних з зимівчанським господарством. Ця група запорізького панства, як і старшина Гетьманщини, шукала опори в силі московського дворянства, яке з своїм приходом вонину було допомогти запорізьким зимівчакам — поміщикам закріпити свої маєтності й приборкати неспокійну сірому.

Про те, як вороже зустріла московських генералів сірома і як прихильно до них поставилась запорізька

¹⁾ Эварицкій.—Ист. зап. коз., стор. 372.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само.

отаманство вступало в конфлікт з російським торговим капіталом, а особливо тоді, коли до влади на Запоріжжі приходило отаманство кримсько-турецької орієнтації.

Треба сказати, що авторитету церкви на Запоріжжі набрали зовсім не як будинки релігійного культу а більше, як шпиталі для хворих та поранених козаків та як будинки для немічних і «престарільних» запоріжців Запоріжжі вимагали від Межигірського монастиря попів таких, щоб вони могли не лише правити службу божу, а щоб вміли і «раны залечивать и больнымъ помогать»¹⁾.

Крім отаманства та козацтва в паланках жило ще, так зване, запорізьке поспільство. Акад. Яворницький до поспільства відносить все населення паланок, в тому числі козаків зимівчаків, які й становили за його висловом, «податное сословие собственно сичевыхъ козаковъ»²⁾. Не зважаючи на те, що були випадки

старшина, видно і з народньої пісні, яка оспівує арユ нування Січі:

—Світ великий, край просторий, таніде прожити:
Славне Військо Запорізьке хотять погубити.
Ой цариця загадала, в Грицько пораїв,
(Грицько Нечоса — Потьомкін),
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.
Вже ж на річці Базавлуці москалі стали.
Славні ж хлопці — запоріжці пили та гуляли.
Ой вже ж Москаль Запоріжжя кругомъ облягає.

¹⁾ Эварницикій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 367.
²⁾ Там само, стор. 293.

переходу козацтва в поспільство і навпаки¹⁾, змішувати ці дві верстви населення не можна ні в якому разі. Це були дві різні групи населення, вони різнилися так з правового погляду, так і з господарського. Досить сказати про те, що зимівчаки-козаки брали участь у виборі старшини, мали повні громадські права «тоді, коли поспільство могло приймати участь лише у виборах свого громадського отамана»²⁾. По суті, поспільство являло собою серед населення паланок «безправну масу сел-нського населення, що мала за собою обов'язки й з'являлась послушним знаряддям в руках Запорізької Січі»³⁾. Проф. Слабченко наводить цифри, які характеризують маєтковий стан запорізького поспільства. 17.0 р. в Протовчанській паланці був 701 двір поспільства, які мали 737 хат і при них 284 коней, 804 робочої й 1630 голів неробочої рогатої худоби та 3572 вівці. В серед-

А наш батько Калнишевський того й не гадає.
Ой із Низу, із лиману вітер повіває,
А вже ж Москаль, а вже ж Москаль Січу
обступає.

Басюринський козарлюга не п'є, не гуляє
Та свого отамана рано пробуджає.
«Та встань, батьку - отамане, кличути тебе люде,
Ой як станеш ти на башті, Москалья не буде!»
А москалі не дрімали, запас одібрали,
А московській старшій церкву грабували:

¹⁾ Слабченко.— Паламк. організ. зап. вольн..
стор. 61.

²⁾ Там само стор. 53.

³⁾ Там само.

ньому двір посполитого мав: 0,4 коня, 2,5 робочої і 5 неробочої худоби та 9 овець¹⁾.

По своїй кількості поспільство становило основну масу паланкового населення. В 1773 р. паланкове населення поділялося так:

Назва паланок та містечок	Самарська паланка	Проточан- ська	Личкова	Барвено- Стінка	Калмус
Козаків . . .	2.994	3.386	1.927	131	311
Посполитих . .	5.966	3.970	4.351	2.793	321

В подані числа не ввійшли наймити, невільники та аргати²⁾.

Крім тяглого, а все ж таки юридично вільного поспільства, на Запоріжжі існувала група людей

Та беруть срібло, та беруть золото, восковії свічі
Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
Ой зайшов же пан кошовий та на круту гору:
«Не руйнуйте, люди добрі, хоч божого дому!»
Запорізькі отамани, як орли лігали,
Свого батька кошового вірненько благали:
— Позволь, батьку - отамане, нам на башті

стати,

Ні одному генералу з плеч голівку зняти!
Москва стане лагерями, а ми куренями.

¹⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн., стор. 26

²⁾ Там само, стор. 24.

напіввільних, напівкріпаків, це так звані монастирські піддані. На цю групу селянства влада Січі не поширювалась, вони цілковито перебували в залежності від монастирського начальства¹⁾. В інституті напіввільних і можна вбачати зародок кріпацтва на Запоріжжі

Виникає запитання — хто ж обслуговував зимівники - маєтки, коли не було тут кріпацтва? В склад робітної сили старшинсько-козацьких зимівників, входили люди декількох категорій. На перших порах робітною силою зимівників був ясир. З розвитком же сільського господарства ясир не міг задовольнити вимоги зимівників, тепер зимівники обслуговувались заробітчанами з Лівобережної та Правобережної України. Безмірні утиски гетьманською старшиною селянства примушували його шукати притулку у своїх знайомих та родичів в степу, на Запоріжжі²⁾. В зимівнику, серед його робітників можна було ще зустрінути й звичайного січовика,

Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
Ой щоб слава не пропала поміж козаками! —
«Не дозволю, миле браття, вам на башти стати:
Однакове християнство — грішно вигубляти!»
А вже ж уступила одна динізя та серед самої

Січі —

Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі
здобичі.

Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи
серед церкви:

¹⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн., стор. 24.

²⁾ Ефименко.—Южная Русь, т. II, стор. 42.

козака бідолаху. Дедалі менший попит на вояку та чимраз менша прибутковість вояцького діла примушували січовиків прикладати свої сили до господарської діяльності. Не маючи за душою ні шеляга, козак-січовик ішов до свого «побратима» на зимівник, де на перших порах, може, випивав з ним оковиту, а згодом засукував рукава і ходив за плугом, або пас воли у степу.

Наймити з січовиків, мабуть були поширенім явищем, коли вони тут мали навіть, спеціальну назву; наймитів - козаків на Запоріжжі звали аргатами.

Можна думати, що ні ясир, ні родичі з півночі, ані січовики та джури не задовольняли цілком вимог зимівників на робітну силу. Основною ж групою робітної сили у зимівниках все ж були вільно наймані робітники, наймити. Гетьманщина, Правобережна Україна, а в свою чергу й запорізьке суспільство, виділяли з самого сере-

«Прибрайтесь, славні запорожці, так, як би
ік смерти!»
Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи
на дзвіниці:
«Гей відкідайте, славні запорожці, списи та
рушині!»
Ой пливе шука з Кременчука, розбита із лука...
Ой тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою
розлука!
Ой пішли, пішли славні запорожці та не пішки —
дубами,
Ой як оглянуться до славної Січі, умлються
сьозами.

довища безробітні кадри населення, які могли застосовувати свої вільні робітні руки в першому - лішому отаманському зимівнику. Вільними робітниками чи наймитами й обслуговувалась більшість зимівників. Як багато було наймитства на Запоріжжі можна судити по Самарській паланці, в якій в 70-х рр. XVIII сторіччя, в 12 ти зимівниках та хуторах було:

Козаків	379	88	28	36	54	29	90	81	60	70	80	11
Наймитів	236	63	27	34	37	40	71	67	80	81	70	8

На 1546 козаків мавмо 1801 чолов. наймитів. А всього наймитів на Вольностях «було чимало. В одній Новоселиці рахувалось 3447»¹⁾.

Заробітна плата наймитів була частково грошева, а частково натуральна. Після закін-

Позиція запорізької сіроми була зовсім іншою, як позиція Калнишевського, Сокальського та запорізького поміщицтва. Сірома ладна була жорстоко боронитись проти московського війська. Ось настрій сіроми:

Ой прислухайтесь, хлопці, славні запоріжці,
Щось у хмарі гуде!
Ой щось на нас, хлопці, славні запоріжці,
За пригодонька буде.
Ой заступайтесь, хлопці, славні запоріжці,
Плече поз плече
Та не даймо, хлопці, славні запоріжці,
Москалеві Січі.

¹⁾ Слабченко. — Паланк. орг. зап. вольн., стор. 94

чення роботи наймит «возвращался въ домы съ работными деньгами или запасомъ»¹⁾. Слабченко про розмір плати говорить такъ: «З однѣй справи 17+3 р. довѣдаемось, що в Січі річна заробітна плата становила 3 крб. 50 коп. на хазяйських харчах. І такого заробітку... було досить, щоб зібратися навіть на власне господарство»²⁾.

Отже, ми бачимо, що робітною силою в запорізьких зимівниках, рибних та скотарських заводах були: 1) ясир, 2) родичі з Правобережжя та Лівобережжя, 3) аргати - січовики та 4) вільно - наймані робітники. Це свідчить про те, що на Запоріжжі існували різні форми експлуатації. Тут ми маємо рабовласницький тип експлуатації (ясир), зародки кріпацького (манастирські напіввільні), пережитки патріархального (родичі) і тип чисто капіталістичний (вільнонаймані робітники).

Не беремося ми зараз вирішувати, яка б із зазначених типсвих форм експлуатації витіснила всі інші, коли б із зруйнуванням Січі не була порушена своєрідність розвитку запорізького господарства. Можна цілком припустити, що вільнонаймана праця на Запоріжжі остаточно б викорінила всі інші форми експлуатації, коли б не зломлена була своєрідна тенденція розвитку запорізького господарства³⁾.

¹⁾ Мышецкій.—Истор. о зап. коз., стор. 82.

²⁾ Слабченко.—Паланк. орг. зап. вольн. стор., 95

³⁾ Хоч в запорізькому господарстві були одні часно тенденції до розвитку кріпосницького господарства. Ці

З вільнонайманою формою експлуатації розвивався на Запоріжжі новий тип сільського господарства. Він своїм виробничим характером був похожий на сухо буржуазне господарство українського степу уже пізніших часів, а саме, часів так званої новоросійської колонізації, а тут «утворення контингенту сільських батраків, а ще більше поденщиків»¹⁾, було передумовою розвитку американського типу сільського господарства. Тому ми можемо з певністю сказати, що фармерський тип новоросійського господарства зародився на українському степу ще до приходу німецького колоніста і бере він свій початок з запорізького зимівника, з його вільнонайманою працею. Економічна ж основа цієї «американської еволюції» полягала «в наявності величезного колонізаційного фонду»²⁾. В Запорізьких Вольностях, як і в Новоросії, «за хліборобство брався цілковито, або, головним чином, вільний селянин», а тому тут «розвиток виробничих сил» мусив іти скоріше, ніж там, де кріпацтво гальмувало буржуазний розвиток сільського господарства³⁾.

Запорізьке господарство аж ніяк не можна розглядати замкненим, самодостатнім, як не

тенденції яскраво позначились напередодні й після скасування січі.

¹⁾ Ленин.—Разв. капитал. в России, т. III, стор. 128

²⁾ Ленин.—Вопросы о колонизации, т. IX, стор. 456.

³⁾ Ленин.—Два типа бурж. аг. рев., т. IX, стор. 445.

можна його розглядати як додаток до російського господарства. Воно було зв'язано як з українським та російським, так із європейським господарством та ринком, а це давало йому можливість не плентатися в хвості в російсько-поміщицької оброчнотої системи, а виходити на ширші шляхи, набирати прогресивніших форм.

* * *

Паланкове населення Запорізьких Вольностей було добрим джерелом для впорядкування запорізьких фінансів. Недаром населення паланок називали податним станом. Запорізький фіскальний апарат був настільки вже досконалій, що регулярно й пляново витягав з Вольностей грошові, або натуральні засоби у формі податків. Військова старшина щороку робила виїзди в паланки¹⁾, де, крім всяких інших робіт, спеціально займалася питанням податковим. А для постійного догляду за податковими надходженнями, як і для самого процесу оподатковання паланкового населення, в паланки посилали спеціальних комісарів; облік прибутків населення і вся канцелярія цієї справи була та-кою взірцевою, що їм міг би позаздрити фінансовий інспектор пізніших часів. Податки паланкові мали декілька назв, але в основному їх можна поділити на два види: натуральні й грошові.

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 227.

До перших належали: 1) податок з рибальства «від влову... округовому начальству 20% з усієї кількості», 2) від пасічництва «бджоляна десятина», 3) «з млинів збирався розмір, який приставлявся до Січі, а також ішов на округову адміністрацію», 4) «за користання військовою землею вносилося десятину... на військо і на паланку»¹⁾.

З грошових податків відомі: 1) земельний²⁾, 2) димове³⁾, 3) податок «на канцелярські расходы»⁴⁾, 4) великі судебні штрафи, 5) «войсковой оклад» «ко охраненю войсковыхъ земель и противъ нихъ нуждъ»⁵⁾.

Земельного податку в Самарській та Кодацькій паланках стягнено в карбованцях:

Роки	1757	1759	1760	1761	1768	1771
Самарська	520	605	730	50	334	433
Кодацька .	480	750	814	500	356	352

Розмір «димового» податку до 1758 року був 1 карбованець з родини, а згодом його збіль-

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. зап. волин., стор. 33.

²⁾ Там само, стор. 47.

³⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз. т. II, стор. 505.

⁴⁾ Слабченко.— Паланк. орг. зап. волин., стор. 49.

⁵⁾ Там само, стор. 48.

шили до півтора карбованця¹⁾. За підрахунком Скальковського щорічний розмір «димового» додавав 18.375 крб.²⁾. Практика судебних штрафів була на Запоріжжі така поширенна, що штрафи ці «составляли доходъ войска запорожского»³⁾, при чому в тих, хто не мав можливості платити штраф, брали скот, коні або інше добро.

«Військовий оклад» посполиті сами між собою розкладали; припадало його від 70 до 20 коп. з хати⁴⁾. На «канцелярські расходы» й писаря податок був не по всіх паланках однаковий. Як де брали більше, а як де — менше. В середньому, мабуть, припадало від 5 до 10 коп. з душі на рік⁵⁾.

Були ще обов'язки паланкового населення, до яких належать військові постої, підводна повінність, убирання військового сіна та інше⁶⁾.

На утримання духівництва були заведені окремі податки, як от: руга, роківщина та ін.

Крім цих, так би мовити, узаконених податків, запорізька старшина широко практикувала податки незаконні, самовільні. Наприклад, в 1774 р. кошовий Калнишевський «для оплати

роботи майстрів, що робили йому млина, наказав в сл. Зеленій Й Верблюжці «с обывателей» зібрати . . . 2, 4, й 5 коп.»¹⁾.

Часто податки віддавалися на відкуп. Взагалі, кажучи, податки з паланкового населення були дуже великі; вони часто перебільшували можливі розміри, бо прибутковість населення записувалась в податкові книжки без урахування реальної прибутковості господарства, а по підрахунку податного комісара. Населення часто відмовлялося платити податки, на що старшина відповідала репресіями та примусовим стяганням і сам процес цей досить був «мучительним»²⁾. Цю «напряженную службу»³⁾, запорізьке поспільство «безоговорочно» виконувало лише під жорстоким примусом запорізької влади⁴⁾.

Досить було найменшого послаблення запорізької адміністрації як поспільство не тільки відмовлялося від податків, а й збройно виступало проти свого експлуататора — запорізької

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. зап. вольн., стор. 49.

²⁾ Там само, стор. 52

³⁾ Чегнявський.— Описаніє Запорожской Сечи прил. к Мышецкому. Ист. о коз. зап., стр. 83.

⁴⁾ Зліденистъ та безправність поспільства та сіроми, жорстока експлуатація їх запорізьким панством відбиті в пісні про «Кгивду і Правду»:

«Нема в світі правди, правди не зіскати!

Бо тепер неправда стала правдувати.

Уже тепер правда в панів у порога,

А щира неправда сидить кінець столу!

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 506
²⁾ Скальковській.— Ист. Нов. Сечи, т. I, стор. 32, 40.

³⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 506

⁴⁾ Слабченко.— Паланк. орг. зап. вольн., стор. 48

⁵⁾ Там само, стор. 49.

⁶⁾ Там само, стор. 6, 28, 29.

отаманії. Досить пригадати яскравий випадок наскoku поспільства на Олешківську Січ, яку воно, користуючись з нагоди, що не було головних сил запорізького війська¹⁾, зруйнувало та розграбувало «и множество людей перебили и вѣшали» за то, що Сѣчевськія налогами своїми притесняли ихъ безмѣро... дѣлали при томъ обиды имъ и насильства, что съ немалою прискорбностью сносить принуждены были и до того времени терпѣли, доколе Сѣченскимъ Ко-закам со Кримскимъ Ханом... случилось быть въ походѣ»²⁾.

І в Січі, в містах та містечках, і на Запорізьких Вольностях у XVIII столітті випливли на поверхню клясові противенства. Отаманія вбилася в колодочки, вона почула свою силу, і мала тепер повну змогу відмовитись маскувати свою експлуататорську суть і зайняти одверто ворожі позиції до січової сіроми та паланкового поспільства. Слав з отаманського обличчя

Уже тепер правда сидить у темниці,
А щира неправда з панами в світлиці!
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом напивають.
Уже тепер правда слезами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє.
Десь ти, право, вмерла, чи ти заключена,
Що тепер неправда увесь світ захєра!
Тільки в світі правди, що рідна мати...

¹⁾ Мышецкій.— Ист. о коз. зап., стор. 23.
²⁾ Ригельманъ.— Лѣтописное повѣствованіе Малой Россіи, VI—138.

народньо - демократичний вуаль, із її піннявого рота визирнули експлуататорські ікла. Як із мішка шило, виглядали клясові суперечності і в запорізькому місті, і в запорізькій паланці. Клясові противенства все більше загострювались, викликали антагонізм та активізували ворожі позиції. XVIII століття, особливо друга його половина, багаті на бунти, барикадні бої та цілі повстання в історії Запоріжжя, які стара буржуазна історична наука зводила до малозначних епізодів, властивих козацькому темпераментові.

Межі терпіння були перейдені, поневолені кола мусили взятися до оборони своїх інтересів. В містах тепер все частіше «запорожская сиромашня... пускалась... на грабежъ разнаго добра базарныхъ», а ті теж «старались защищать свое добро». «вооружались... противные стороны схватывались... и нерѣдко дѣло доходило до жестокихъ дракъ и убийствъ»¹⁾.

Дѣ б ми ІІ в світі могли одушкati?
Ой, орлице мати! дѣ ж тебе нам взяти?
Тебе ні купити, ані заслужити!
Коли б тебе, право, в світі увидіти,
Ординими крилами ради б ми летіти.
Ох як же тим діткам без матері бути?
Да щодня заплачути, не можут забути!
Вже ж бо кінець віку оце приблизився:
Хоч рідного брата тепер стережися.
І з ним на суд стати — правди не зіскати.
Тільки сріблом — золотом панів насищати».
¹⁾ Эварніцкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 213.

На Вольностях голота, що не мала «одежды для прикрытия тѣла», в свою чергу, виступала й тиснула на отаманські зимівники — маєтки, які часто терпіли «разореніе отъ подлага легко-мысленного народа»¹⁾.

Великі розміром заколоти, що інколи перетворювались на справжні революційні вибухи, дають можливість припускати, що у запорізьких соціальних руках сірова сірома ішла в ногу з паланковим поспільством, виступаючи, таким чином, як дві соціальні сили, економічно утиснуті отаманством.

1768 року в Січі бунт сіроми перетворився в справжнє повстання проти отаманства. Наслідком його стався справжній політичний переворот: влада запорізька була насильно повалена. Вдалося ІІ відновити лише за допомогою російських військ, які на цей час уже густо сиділи своїми ретраншаментами на Запорізьких Вільностях.

Такого великого розмаху набирало ще повстання запорізької голоти під проводом Петрика, в кінці XVII століття. Це повстання вивело з рівноваги запорізьке суспільство: сірома запорізька декілька разів робила політичні перевороти на Січі. Сірома позбавила була (улави кощових Гусака та Кузьменка і багато старшини) перебила.

¹⁾ Слабченко.— Паланк. орг. зап. вольн., стор. 97.

Яка платформа була Петрикового повстання побачимо з листа Петрика до запоріжців, що він писав Його 22 червня 1692 року. Він писав так:

«Не один раз говорив я вам, панове молодці, яка небезпека загрожує нашій Україні і до якого занепаду іде вона через сусідніх державців: наче люті леви, розяявивши пащі, хочуть вони проковтнути нас повсякчас і поробити своїми невільниками. Не дивно, що так робить король польський — ми здавна були його підданцями, та за Хмельницького, з допомогою орди, визволились з неколі та ще й таку счинили йому шкоду, що й досі він не вичухається, і досі намагається, щоб знову український народ взяти в підданство і помститись на нас за ту образу. Хан кримський за те ворогує з нами, що ми, пробуваючи поблизу, споконвіку на степах і на морі чинили йому лихо в людях і у здобичі, як і тепер чинимо; а от дивно, що московські царі, не зброюю нас придбавши, перевели наш край Чигиринський на лівобічну сторону, обсадились з усіх боків нашим людом, так що, звідкіля б не прийшли вороги, та все наші оселі попаливши, а людей у неволю побравши, повертаються назад. Московщина ж за нами, як за мурами, ціла, і, не задовольняючись тим, намагаються всіх нас повернути у хлопи й невільники»¹⁾.

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. казак., т. III, стор., 135. процитовано за Кащенком. Опов. про військо славне запор. низове, стор. 206.

Повстання це було придушене запорізькою отаманією за допомогою Мазепи.

Цими виступами сірома та поспільство не заспокоїлись. В 1769 році був «бунт» Корсунського курінів проти своєї старшини, яка зрадила козацькі інтереси в царській комісії. В 1771 та 1772 р. пройшла хвиля повстань козацької сіроми в Дунаєвських експедиціях, а в 1773 р. під Кінбургом, мобілізоване й насильно виведене проти турків запорізьке поспільство збунтувалось проти старшини, де полк. Колпакові, рятуючи своє життя, довелось втекти, залишивши своє військо¹⁾.

Серед панівних кіл запорізького суспільства, в свою чергу, наростили суперечності. На протязі другої половини XVII і все XVIII сторіччя на Запоріжжі точиться боротьба двох орієнтацій, боротьба двох партій — російської та кримської. В старій літературі майже не висвітлено зовсім цей бік запорізької історії, а в ні є та вісь, навколо якої проходила вся зовнішня політика Запоріжжя. В залежності від того, яка група перемагала, чи російська, чи кримська, від цього проходили зміни в запорізьких міжнародніх відносинах. Участь запоріжців у мазепинських акціях, перехід їх до кримської протекції були наслідком рішучої перемоги кримської партії. На початку другої четверти XVIII сторіччя, за часів Олешківської

Січі, кримська партія зазнає повної поразки: в Січі 29 травня 1728 р. був зроблений справжній державний переворот. Керівник російської партії Малашевич дав своєму супротивникові Гордієнкові генеральний бій, після чого «Костю отамана и судью войскового оковали... у богатыхъ козаковъ (прихильників Кості Гордієнка, М. К.)... стада конскія и прочія все то запорожцы по себѣ разобрали»¹⁾. Цими заходами російська партія зробила тверді кроки у бік переходу запоріжців під підлеглість Москви. Остаточно здійснити це вдалося 1734 року. Ці г. р. боролись між собою і тягли Запоріжжя то в бік Москви, то в бік Криму. Робилось це, звичайна річ, не за чарівні очі московського царя або кримського хана, кожна з партій мала свій інтерес свій сенс. Кримську партію складали переважно ті елементи, що були зв'язані з торгівлею: кримською сіллю та рибою і, з другого боку — турецькими товарами. Ця група вважала для себе «корисніше жити у згоді з татарами»²⁾. Це була так звана транзитно-торгова буржуазія. До партії російської орієнтації належали зимовчацько-поміщицькі елементи, для яких питання володіння степами, закріplення цих володінь, що могло статися лише в наслідок міжної московської дружби, було питанням життя й смерті.

¹⁾ Андріевский.—Материалы по истории южно-русского края, 1886, стор. 8.

²⁾ Костомаров.—Монографії, т. X, 1895 р., ст. 95.

¹⁾ Слабченко.—Паланк. орг. Зап. Вольн., стор. 97.

Національні моменти в боротьбі партії стали другорядним фактором, а основним чинним ферментом були «исключительно социальная соображенія»¹⁾.

Штучне перенесення Запорізької Січі в Олешики, позбавлення можливості користуватися українським степом, були причиною відживлення московофільських тенденцій на Запоріжжі.

Російська й кримська партії, як дві борозни, лежали на поверхні всіх запорізьких подій. Боротьба їхня утворювала цілі періоди, протиставляла одну частину запорізької буржуазії другій, а часами вони шукали спільноти мови й доходили згоди в ті часи, коли розуміли й відчували для всього Запоріжжя загрозу московського торгового капіталу, та коли вміли викрити вовка в овечій шкурі, який так вперто посувався з півночі. Тому нема чого дивуватися, що такий запеклий ворог Мазепи, як Кость Гордієнко, набрався сили перебороти особисту ненависть і стати по праву руку у гетьмана в спільній боротьбі з московським торговим капіталом.

Такою була діалектика запорізької дійсності.

¹⁾ Ор. Левицкій.—Очерки внутр. ист. Малороссії, 1875, стор. 46.

* * *

Останніми часами, в історичній літературі, все більше зустрічаємо намагання назвати Запоріжжя сувереною державою. І коли в старій літературі Запоріжжя лише вважали «общиною отдельною, никогда не бывшою частицею гетьманщины или Малой России»¹⁾, то в новіших роботах є спроба довести, що Запоріжжя мало всі формальні елементи незалежної держави²⁾.

На нашу думку, до відповіді на питання — чи було Запоріжжя державою чи ні, підходить з законами формальної логики аж ніяк не можна. Державність Запоріжжя треба розглядати з усіх П боків. Звичайна річ, що держава, як апарат насильства данівної кляси пригноблених шарів населення, на Запоріжжі мала своє місце, але Запоріжжя ніколи не мало свого повного державного суверенітету. Запоріжжю не судилося історію піти шляхами тих народів, у яких державність, як «процессъ развитія» ясно накреслювалася в добу торгового капіталу й остаточно оформилась в «современное государство национальное»³⁾, в добу промислового капіталізму.

¹⁾ Скальковскій.—Історія Нової Січі, т. I, стор. 37.

²⁾ Слабченко.—Праці комісії для вивчення історії права, 1927 р., вип. III, стор. 210. Соц.-правова орг. Січі Запор.

³⁾ Каутскій.—Томас Мор, стор. 20.

Тіснилося запорізьке господарство, а вкупі з ним підрубувалися молоді корінці політичного вияву господарства — запорізької державності. Російський торговий капітал не міг припустити суверенности запорізької держави. Київський військовий губернатор вважався «главнымъ командиромъ по запорожскимъ дѣламъ»¹⁾ і здійснював контроль над політично-державним життям Запоріжжя. А коли на Україні з'явився цілком безпечний для петербурзького двору гетьман Разумовський, тоді «особою грамотою подчинена была власти гетьмана Запорожская Січъ»²⁾.

Але не можна думати, що Запоріжжя не робило ніяких спроб до державної консолідації, до визволення з - під протекторату. Запоріжці весь час «мыслили расторгнуть самое основание зависимости отъ Императорского Престола и составить изъ своего общества область независимую, подъ собственнымъ своимъ управлениемъ»³⁾. Одними «мыслями», звичайна річ, вони не обмежувалися. Робились у цьому напрямкові сміливі кроки. Колосальне значіння в справі зміцнення Запоріжжя в господарського й політичного погляду відіграло заселення Запорізьких Вольностей. Запорізька отаманія, а

особливо І спритний кошовий Петро Калнишевський добре усвідомили ролю колонізації і жваво взялися провадити І в життя. «За десять років свого старшинування, Калнишевському довелося заселити кілька сот сіл»⁴⁾. У маніфесті про скасування Січі згадується й ставиться у вину запоріжцям те, що вони на своїх землях поселили «до 50 тысячъ земледельческаго населенія»⁵⁾.

До раніших спроб державної консолідації з боку Запоріжжя можна віднести діяльність кошового Гордієнка, його участь, так в мазепинських противомосковських акціях, так і його дипломатичну діяльність у Бендерах після поразки Мазепи. Щоби підтвердити це, наводимо головніші пакти угоди Гордієнка з Орликом, складеної в 1710 році, за якого мусило проходити гетьманування Орлика на Україні:

«1) На Україні мусить панувати віра православна з митрополією у Києві, залежною тільки од Цареградського патріарха.

2) Межа України з Польщею повинна бути по річці Случ, а з Московією — як зазначено у Переяславській умові з Богданом Хмельницьким.

3) З кримським ханством має бути приязнь.

4) Столиці України Києву і всім городам українським повинні бути забезпечені давні права.

¹⁾ Єфименко.—Іст. українського народу, вип. II, стор. 94.

²⁾ Грушевський.—Історія українського народу, 1911, стор. 350.

³⁾ Чтенія в Імп. О-ві Іст. и Др. 1878, № 6, стор. 46.

⁴⁾ Антонович.—Виклад про козацькі часи на Україні, 1912, стор. 218.

⁵⁾ Грушевський.—Історія укр. народу, 1911, стор. 363.

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники, ні інша військова старшина не забирали собі у підданці і не примушувала ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих.

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні.

7) Гетьман не має права нікого судити а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд.

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову у гетьманській резиденції мають бути генеральні ради задля вирішення всяких найважніших справ. На ті ради мають з'їздитись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотники; виборні од полків генеральні радники і представники Запорізького Війська. Без рішення генеральної ради гетьман може відправляти тільки пильні справи за радою генеральної старшини.

9) Побудовані російським військом на Запоріжжі городки повинні бути зруйновані, і ніхто на запорізьких землях не має права будувати ніяких городів.

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Переволочина з перевозами повинні належати Військові Запорізькому, а також і весь Дніпро з усіма річками, починаючи од Переволочини до самого Очакову¹⁾.

¹⁾ Кащенко.—Опов. про славне військо низ. Кат.—Ляпц., 1923.

Видно жаво відбувалася еміграція на запорізькі землі населення Гетьманщини, коли чуємо, що «малоросійське начальство требовало виселення своїх поселянъ изъ Запорожья, бѣжавшихъ изъ Полтавскаго, Миргородскаго и другихъ полковъ, которые по недостатку земель на Украинѣ, чрезвычайно многолюдной, для снисканія хлѣба уходили въ Заднѣпровскія степи и вольныя люди, т.-е. козачаго званія, поступали въ войска, а черносошное — въ подданство запорожское»¹⁾. Взагалі кажучи, друга половина XVIII століття в історії Запоріжжя є час активного притягнення запоріжцями хліборобського населення з Правобережжя та Лівобережжя, є час запорізької колонізації степу уже не стихійної, а з відповідними намірами, з міркувань господарського та державного характеру. Дружківка, Грузька, Олексіївка, Андріївка та багато інших великих містечок та селищ колишні. Бахмутського повіту²⁾ і низка подібних селищ других повітів, т. зв., Новоросії причинами свого заснування повинні «безспорно призвать запорожскихъ козаковъ»³⁾.

Запорізькі поселення не були епізодичними, не були вони легковажною витівкою Калнишев-

¹⁾ Скальковскій.—Іст. Новой Сѣчи, т. II, стор. 147.

²⁾ Зборн. стат. свѣд. Екат. губ., Бахмутскій у., т. II, 1886, стор. 20, 43, 47, 51.

³⁾ Зборн. стат. вѣд. Екат. губ., вып. III, 1886, Славяно-сербскій у., стор. 3.

ського, це були заходи державного значення й носили вони на собі сліди «культурної колонізації»¹⁾.

У всіх нових селах, що зростали в наслідок колонізаційної діяльності запорізького уряду, коштом Січі будувались не лише церкви, а й школи. Антонович говорить, що «коли заведено в Росії земство, то його статистичні досліди показали, що в Катеринославщині за часів Запоріжжя шкіл було втрое більше, ніж тоді»²⁾.

Про шкільну освіту на Запоріжжі можна гадати з письменності запорізького населення. Правда, письменність на Запоріжжі часто заносилася зовні, бо сюди приходило багато людей, які здобули, «образовані більшою частиною въ Львовской Академії, другія пришлеци изъ Западной Европы»³⁾, але основна маса запорізького суспільства освіту одержували тут же, в своїх запорізьких школах. Школи були церковно-приходські, монастирська та січова. Церковно-приходські школи були при всіх церквах запорізьких. Січова школа була школою столичною, вона обслуговувала дітей козаків рідних та всиновлених, а також дітей всієї запорізької аристократії. Школа мала велику славу, бо привозились сюди діти з України та Польщі «богатими родителями для обученія

¹⁾ Антонович.— Виклади про козацькі часи на Україні, стор. 218. ²⁾ Там само.

³⁾ Мышецкій.— Ист. о коз. зап., стор. 16. Примітка Вертильяка.

грамотѣ и военному искусству»⁴⁾. Старанне ставлення до освітньої справи запорізького уряду, близьке сусідство з такими культурними огнищами, як Львівська та Київська Академії тримали грамотність запорізького суспільства на високому щаблі так, що «масса Сѣчевого войска, т. н., низового товарищества по своей грамотности и начитанности стояла столь высоко, что пре- восходила въ этомъ отношении среднее, а может быть и высшее сословие людей велико-русского званія своего времени»⁵⁾. Який був високий відсоток письменних на Запоріжжі, можна бачити з таких документів: 1763 року курінні отамани та дехто з стариків «дали кошевому расписку... тогда на 13 неграмотныхъ въ одномъ куренѣ оказалось 15 грамотныхъ». В 1779 році під час присяги російському цареві «изъ 69 человѣк, принесшихъ присягу, 37 оказалось грамотныхъ и 32 неграмотныхъ»⁶⁾.

Особливості стрибкуватого життя запоріжців негативно впливали на культурний рівень їхньої батьківщини, тому то Запоріжжя не дало в загально-українську скарбницю великих культурних вкладів. Своєї писаної літератури Запоріжжя не мало, хоч компенсувало воно це багатою своєю народною творчістю. Запоріжжю зобов'язані низка високомистецьких козацьких

⁴⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 518. Мышецкій.— Ист. о коз. зап., стор. 46.

⁵⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 518. ⁶⁾ Там само.

легенд, народніх пісень та військових козачих маршів.

Наводимо для прикладу запорізьку думу про Хвеська Ганджу Андібера, прекрасну і формою і змістом, бо вона розповідає про клясові протитенства на Запоріжжі й на Україні:

«Гей гуляв, гуляв бідний козак - нетяга сім год
і чотири,
Та потеряв з - під себе три коні вороній.
На дванадцятий год повертає,—
Козак - нетяга до города Черкас прибуває.
На козаку, бідному нетязі.
Три сіромъязі,
Опанчина рогозовая,
По «сина хмельовая,
На козаку, бідному нетязі, сальянці —
Видно п'яти й пальці.
Де ступить — босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі шапка - бірка —
Зверху дірка.
Хурто голе, околіці біг має,
Вона дощем покрита,
А вітром, на славу козацьку, підбита.
Іще ж то козак, бідний нетяга, до города Черкас
прибуває,
Насті Горової, кабашниці степової, шукає.
Скоро козак - нетяга Насті Горової, кабашниці
степової, допитався.
Зараз у світлицю вбрався.
Там пили три ляхи¹⁾,

Дуки - сріблляники:

Перший пив Гаврило Довгополенко Переяслав-

ський,

Другий пив Війтенко Ніженський,
Третій пив Золотаренко Чернігівський.

От вони пили - пілпивали,
З козака - нетяги насміхались,

На шинкарку покликали:

«Гей, шинкарко Горовая,
«Насте молодая!

«Добре ти дбай —

«Нам солодкі меди, оковиту горілку ще пілпипай.
«Сього козака, пресучого сина, у потилицю з

хати випихай;

«Бо десь він по винницях, по броварнях валявся,
«Опалився, ошарпався, обідався,

«до нас прийшов добувати,
«А в іншу корчму буде нести пропивати».

Тоді шинкарка Горовая,

Настя, кабашница степовая,

Козака - нетягу за чуб брала,

В потилицю з хати вибивала.

То козак - нетяга добре дбас.

Козацькими п'ятами опинає.

Поти п'яється,
Поки до порога добрався.

Козацькими п'ятами за поріг зачіпає,

А козацькими руками за однірки хапає,

Під мисник голову свою козацьку молодецьку

ховає.

Тоді два ляхи, дуки - сріблляники, на його поглядали

З його насміхали.

А третій, Гаврило Довгополенко Переяслав-

ський, був обашний:

Із кармана людську денежку виймав,

Насті кабашний до рук добре oddавав,

А ще стиха словами промовляв:

«Гей, каже, ти, шинкарко молода, ти, Насте
кабашна!

¹⁾ У цій думі полковників козацьких: Довгополенка. Золотаренка Й Сомка (Війтенко) народ звє ляхами, що показує, наскільки козацька старшина була тоді чужою своєму народові.

«Ти, каже, до сих бідних козаків - нетяг хоч
злая, да Й обашна:
«Коли б ти добре дбала,
Сю денежку до рук приймала.
«До погреба одходила,
Хоч нороцового пива уточила,
«Сьому козаку, бідному нетязі, на похмілля
живіт його козацький скрепила».

Тоді Настя Горовая,
Шинкарка степовая,
Сама в льох не ходила,
Да наймичку посылала:
«Гей, дівко, наймичко!
«Добре ти вчини,
«Кінву - чвертівку в руки вхопи
«Та в льох убіжи,
«Та вісім бочок мини,
«А з дев'ятої поганого пива наточи.
«Як маєм ми його свиням виливати,
«То будем ми його на таких нетяг роздавати».
Тоді дівка наймичка у льох убігала,
Та дев'ять бочок минала,
Та з десятої п'яногого чола меду наточила
Та в світлицю ахождає,
Свій ніс геть од кінни одвертає.
Буцім то те пиво воняє.
Як подала козаку в руки ту кінву,
То він став біля печі
Та Й почав підливати пивце грече.
Взяв, раз покуштував, удруге напився.
А втретє, як узвя ту кінву за ухо,
То зробив у тій конівці сухо.
Як став козацьку хміль голову розбірати,
Став козак конівкою по мосту добре погрімати.
Стали в дуків - срібллянників із стола чарки Й
пляшки скакати.
І стала шинкарська груба на десять штук
скрізь по хаті літати.

Не стали тоді ляхи, дуки - сріблляники за сажею
світу божого видати.
Тоді ті ляхи, дуки - сріблляники, на його погля-
дали.

Словами промовляли:
«Десь сей козак - нетяга ніде не бував,
«Добрих горілок не пивав,
«Що його Й погане пиво оп'янило».
Як став козак - нетяга тес зачувати.
Став на ляхів грізно гукати:
«Гей ви, ляхове,
«Вразькі синове!
«Ік порогу посувайтесь,
«Мені, козаку - нетязі, на покуті місце попу-
скайте!

«Посувайтесь тісно,
«Щоб було мені, козаку - нетязі, де на покуті
із лаптями сісти!»
Тоді ляхи, дуки - сріблляники, добре дбали.
Даліше ік порогу посували,
Козаку - нетязі більше місця на покуті попу-
скали.

Тоді козак - нетяга на покуті сідає.
Із - під поли позлотистий недолимок виньмає,
Шинкарці молодій за цебер меду застановляє.
Тоді ті ляхи, дуки - сріблляники, на його погля-
дали

Словами промовляли:
«Ей, шинкарко Горовая,
«Насте молодая,
«Кабашницце степовая!
«Нехай сей козак бідний нетяга, не мається в
тебе сей заставщини викупляти
«Нам дукам - срібллянникам нехай не зарікається
волі поганяти,
«А тобі, Насті кабашниці, груб топнти».
Оттоді то козак, бідний нетяга, як став сії
слова зачувати.

Так він став чересок виньмати

Став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь
стіл червінцями устилати.
Тоді дуки - срібляники, як стали в його чер-
вінці зоглядати.

Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою,
Тоді й шинкарка Горовая,
Настя молодая,
Істиха словами промовляє:
«Ей, козаче, каже, козаче!
«Чи єнідав ти сьогодні чи обідав?
Ходім за мною до кімнати,
Сядем ми з тобою поснідаєм,
«Ли пообідаєм».
Тоді то козак, бідний нетяга, по кабаку по-
хождає,

Кватирку одчиняє,
На бистрий ріки поглядає,
Кличе, добре покликає:
«Ой ріки, каже, ріки низовії,
«Помошниці Дніпрові!

«Тепер або мене зодягайте,
«Або до себе приймайте!»
Оттоді один козак іде,
Шати дорогий несе,
На його козацькі плечі надіває.
Другий козак іде,
Жовті сап'янці несе,
На його козацькі ноги надіває;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку голову надіває:

Тоді дуки - срібляники стиха словами промов-
ляли:
«Гей не єсть же се, братці, козак, бідний нетяга.
«А єсть се Хвесько Ганжа Андібер.
«Гетьман Запорізький!..
«Присунься ти до нас, кажуть, ближче.

«Поклонимось тобі нижче,
«Будем радитися, чи гаразд - добре на славній Ук-
раїні проживати».
Тоді стали його вітати медом шклянкою
І горілки чаркою.
То він тес од дуків - срібляників приймав,
Сам не випиває,
А все на свої шати проливав:
«Ей шати, мої шати! пийте - гуляйте:
«Не мене шанують, бо вас поважають.
«Як я вас на собі не мав.
«То їх чести од дуків - срібляників не знав».
Тоді то Хвесько Ганжа Андібер, гетьман Запорізький, стиха словами промовляє:
«Гей козаки, каже, літи, друзі - молодці!
«Прошу я вас, добре дбаите,
«Сих дуків - срібляників за лоб. наче волів, із-
за стола вивождайте,

«Перед вікнами покладайте,
«У три березини потягайте,
«Щоб вони мене споминали,
«Мене до віку пам'ятали!»
Тільки Гаврила Довгополенка Переяславського
за те улюбив,
Край себе садовив,
Що він йому за свою денежку пива купив.
Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці добре дбаали,
Сих дуків - срібляників за лів брали,
Із - за стола, наче волів, вивождали.
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
«Гей, дуки, кажуть, ви, дуки!»
«За вами всі луги й луки,—
Ніде нашому брату, козаку - нетязі, stati
І коня попасті!»

Причиною відсутності літератури ще була
і та загально зневажлива тенденція україн-

ської старшини до своєї мови та культури, а разом з цим і швидка асиміляція під польську, або пізніше російську культуру панівних кляс України, в тому числі й Запоріжжя. Культура й письменність України в ці часи застоялися в церковно-схоластичному колі, не нашли вони сили вийти на ширші шляхи свого розвитку, щоби стати «двигателемъ національной культуры»¹⁾). У наслідок асиміляції на Запоріжжі утворився «слогъ бумагъ официальныхъ... не русской и не малорусской, а смѣсь обоихъ, съ присовокуплениемъ многихъ полонизмовъ»²⁾). Хоч часто природа брала своє і в урядові «партикулярныхъ письма» пролазили «фразы чисто малороссійскія»³⁾). Загально ж вживаною мовою на Запоріжжі була мова українська. Говорили там на тій мові, на якій «Їх мати учила»⁴⁾.

Розглядаючи ввесь процес запорізької колонізації, зріст запорізького господарства й будування соціальних та політичних відносин, ми побачимо, що Запоріжжя не являло собою якоть аномалії, а мало всі властивості господарських і політичних форм всіх колонізацій, подібних до запорізької. Коли розглянемо колонізацію Північної Америки, утворення колоній Віргінії, Масачузетса, Род Айленда, Конентикута, то

¹⁾ Грушевскій.—Очеркъ исторії українск народу 1911, стор. 385.

²⁾ Скальковскій.—Іст. Нов. Січи, т. I, стор. 346.

³⁾ Там само.

⁴⁾ Там само.

побачимо в них надзвичайно багато тотожності з запорізькою колонізацією. Колонізаторами Масачузетса були пуритани, які під утиском англійського абсолютизму мусили бути шукати притулку десь за межами своєї батьківщини¹⁾. Політичний устрій Віргінії носив сліди «самаго широкаго самоуправления». На думку американського історика Eggleston'a, принципи цього самоврядування й покладені були в основу американської конституції²⁾). Найвищою законодавчою владою Віргінії були представницькі збори, куди входили по два делегати від кожного селища. Ці представницькі збори щороку збиралися в церкві міста Джемстоуна, де й ухваливали потрібні «законы и распоряженія»³⁾. Саме суспільство нових колонізаторів не було однорідним. На загальному тлі новоанглійських поселенців ясно вирисовувались два польси: з одного боку демократична більшість, з другого — новоанглійська теократія⁴⁾. Сама столиця Масачузетської колонії, Бостон, являла тоді собою «жалку деревушку»⁵⁾.

Погляньте, як ці риси американської колонізації мають багато спільногого з колонізацією запорізькою, та як у них багато видно рис, цілком властивих Запоріжжю.

¹⁾ Мижуевъ.—Іст. великої американської демократії 1906, стор. 26.

²⁾ Там само, стор. 18. ³⁾ Там само.

⁴⁾ Там само, стор. 27.

⁵⁾ Там само, стор. 29.

Розглянемо тепер політичний устрій Запоріжжя, який багато дечим різнився своєю «демократичністю» від політичних форм держав доби торгового капіталу. Виборність уряду й усіх інших державних урядовців, у тому числі й військових, загальне виборче право для козацького компута є ті характерні риси політичного устрою Запоріжжя, які давали право називати його «козацькою вольницею», «демократичним суспільством». Демократичні принципи з'явилися на Запоріжжі й мали повні підстави для свого виникнення в перші часи утворення Запоріжжя. Козацтво, як «протестуюші елементи» проти феодальних пут польсько-українського феодалізму¹⁾, різні емігрантські кола Європи, які на Запоріжжі «укривались по політическимъ причинамъ»²⁾, як передові елементи своєї доби, несли з собою нові прогресивні форми політичного устрою, побудованого на принципах демократизму, на принципах широкої вільності. Згодом на Запоріжжі, з ускладненням господарства³⁾, з розвитком торгового капіталу, з яскравим процесом диференціації запорізького суспільства, демократичні початки почали губити своє значіння. У XVIII столітті від них на ділі не залишилося й сліду, хоч в

¹⁾ «Кievsk. Starina», 1884, т. IX, стор. 583. П-ка Происходж. запорожск. коз.

²⁾ Мишецькій. Ист. о коз. зап. ст. 16. Прим. Вертильяка

³⁾ А також зі зростом кріпосницьких тенденцій в отаманському зімівнику.

силу традиції їх тримали, як бутафорію, як вуаль за яким отаманство приховувало свою експлуататорську суть. Більше того. У другій половині XVIII ст. на Запоріжжі сильно були помітні тенденції переходу до абсолютизму.

Найвищим органом запорізької влади була військова рада, до компетенції якої належали найважливіші питання запорізького життя. Це був верховний орган, на обов'язку якого лежало розв'язання всіх принципових питань. Військова рада вирішувала питання «о мирѣ, о розмирѣ, о походахъ на непріятелей, о наказаніяхъ важкихъ преступниковъ, о раздѣле... земель и угодій и, наконецъ, о выборѣ войскової старшини»¹⁾. Після закінчення військової ради, вища влада краю переходила до рук обраної старшини. Ця маючи великі, часом диктаторські права, ніколи не одважувалася користатися ними, розпоряджатися країною, не погодивши своїх дій з запорізькою отаманією. Сила останньої була такою великою, що вона завжди мала змогу керувати роботою запорізького уряду. Робота військової старшини координувалася з отаманією на, так званих, сходках. Самі собю сходки мали олігархічний характер. У них брали участь «только воинские старшины, куренные отаманы»²⁾ та значне товариство. Сходка й була центром всього полі-

¹⁾ Эварницкій.— Ист. зап. коз., т. I, стор. 206.

²⁾ Скальковскій.— Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 86.

тичного життя Запоріжжя, на ній контролювалась діяльність уряду, вона також готувала і пропозиції військовим радам, на ній же передвирювалися й вибори. Питання, що розв'язувалися сходками, ніколи не були відомі запорізькому загалу й завжди трималися в таємниці. «Въ 1765 году, когда судья войсковой, для прочтения важной депеши кошевого изъ С.-Петербурга, по его приказанис, созвалъ сходку, то пригласилъ къ тому стариковъ: Григорія Федоровича, Алексея Федоровича, Филиппа Федоровича (бывш. кошевыхъ), Павла Кириловича и Николая Тимофеевича (бывшихъ судей) да изъ отаманов куреныхъ: Донского и Тимошевского, и по окончаній совещанія потребовалъ хранить это письмо въ «конечномъ секретѣ отъ куреней»¹⁾). По куреняхъ та паланкахъ були ще, так звані, курінні та паланкові ради, які розв'язували виключно питання, що торкалися всіх ділянок курінного та паланкового життя.

Зовнішній вигляд військових рад з усіма їхніми церемоніями спрямлюють враження, що буцімто дійсно на перше січня на Майдані висловлювалася воля всього запорізького суспільства. Один факт існування сходок, їхня форма й метода роботи, цілковито заперечують таке припущення. По суті з прав «широко-запорізького демократизму», з його загальним виборчим принципом в XVIII столітті нічого не лиши-

лося. Досить навести один документ, який піресвідчить нас у тому, хто був дійсним керівником запорізького суспільства, хто заправляв всією політикою Року 1765 18-го жовтня кочовий Калнишевський писав в Кіш військовому судді Головатому: «Въ наступающей Новый годъ вы не сдѣлайте того, чтобы отъ правленія увольняться ибо если захотите то сдѣлать, то крайнее войску и намъ безславіе нанесете... и за бѣдныхъ сиротъ на комъ богъ не зыщетъ, какъ только на самихъ васъ. Чтобъ же войско вамъ перемену въ нынешнемъ плачевномъ времени не захотѣло дѣлать,— хотя я и не надѣюсь — однако писалъ старикамъ. Дабы же панове отаманы сего не захотѣли сдѣлать, объявите сю мою карту панамъ отаманамъ всѣмъ на сходкѣ... а если кто сего не послушаетъ, то не только передъ богомъ, но и передъ войскомъ судиться будетъ»¹⁾.

Не зважаючи на те, що запорізька отаманія всю владу вже цілковито тримала в своїх рукахъ й майже завжди проводила на військових радах постанови сходок, їй набридли щорічні церемонії на Майдані й вона почала обробляти громадську думку про потребу скасувати виборчі принципи. Про це ясно говорив ще в 1749 році в доповідній записці на ім'я Київського генерал-губернатора Леонтьєва, запорізький старшина Чернявський. Він доводив

¹⁾ Скальковскій.— Ист. Нов. Сбчи, т. I, стор. 86.

¹⁾ Скальковскій.— Ист. Нов. Сбчи, т. I, стор. 121.

переважність «безперемінного Кошевого отамана» і в цьому вбачав вихід з запорізьких непорядків. Чернявський підкреслював, що він висловлює думку не лише свою, а «что такой перемінны желаютъ старики», а йому лише додуричили «въ такомъ смыслѣ прошеніе написать»¹⁾. Від висловлення своїх побажань запорізька отаманія перейшла до діла. У 1756 році 7 травня кошовий Григорій Федорів Лантух писав графу Разумовському про те, що курінні отамани на військовій сході ухвалили «опредѣляемыхъ въ Кошевые отаманы не только въ годъ или въ два, либо въ три отъ званія Кошевского не отставлять, но и по 10 и болѣе въ томъ званіи безъ смѣни быть, поты, пока не станетъ безвинно войску каковыхъ либо въ якомъ случаѣ обидъ причинять. Ежели что Кошевой по излишеству вщнетъ, то онъ въ сходкѣ отъ Кошевского званія отставленъ будетъ, а въ общее войсковое собраніе, здревле узаконенное, допускаемъ не будеть»²⁾.

Отже, ми бачимо, що в XVIII столітті політичний устрій Запоріжжя переживав процес розгублення демократичних принципів і повільний перехід до абсолютистських форм, що особливо позначилося в намаганні отаманства замінити виборного кошового на кошового «безсмѣнного». І хоч ці домагання запорізькій

¹⁾ «Кievsk. Starina», 1983, т. VI, стор. 130. Андріївський.— Запорожские выборы и порядки XVIII в.

²⁾ Скальковський.— Ист. Нов. Слъчи, т. I, стор. 89.

старшині не довелося оформити юридично, то фактично «безсмѣнний» кошовий уже існував, бо Калнишевський на кошового фактично не обирається (коли не рахувати першесічневу бутафорію на Майдані). Уесь час перебування Калнишевського кошовим можна вважати часом диктатури Калнишевського, який у своїй діяльності спирався на міцну групу великої запорізької буржуазії — отаманську корпорацію¹⁾.

Уесь виконавчий апарат запорізької влади можна поділити: на військову старшину, молодшу та паланкову. Військова старшина виконувала функції найвищого державного виконавчого органу. Поміж кошовим отаманом²⁾, військовим суддею та осаулом були поділені обов'язки на різних ділянках роботи. По суті справ військова старшина являла собою кабінет

¹⁾ Про те, як запорізькі «низи» ненавіділи Калнишевського, можна довідатись з пісні, в якій співається: «Ой великий світ, царице, і всі ти владаєш, А вже ж ти нас запоріжців, з місця споміщаеш. Та вже ж ти тих вражих панів та все на- граждаєш.

Та летить крячик на той бічок, та, летяче, кряче

Та все військо запорізьке на Калниша плаче».

²⁾ Реєстр кошових отаманів Війська Запорізького за добу 1710 — 1734 років:

Роки 1710: Осип Кириленко,
Лаврін Степаненко,
Кость Гордієнко - Головко.

1711—1713 Кость Гордієнко - Головко.

1714 Іван Малашевич,
Василь Осинів.

міністрів запорізького уряду. Найближчими по-
мічниками військової старшини були курінні
отамани.

Для проведення своїх постанов та різних за-
ходів, військова старшина мала молодшу стар-

1715	Василь Осипів.
1716 -1718	Іван Малашевич.
1720	Іван Пилипів.
1722	Василь Титаревський.
1727	Павло Хведорів.
1728	Павло Сидоренко, Кость, Гордієнко - Головко, Іван Гусак.
1731	Іван Малашевич.
1733	Іван Малашевич.
	Іван Білецький.
1734	Іван Білецький, Іван Малашевич.

Реєстр кошових отаманів Війська Запорізького за
добу 1734—1775 років.

Роки: 1734—1735	Іван Малашевич.
1736	Іван Малашевич, Іван Білецький.
1737	Іван Малашевич.
1738	Іван Білецький.
1739	Кость Покотило. Яків Тукало.
1740	Яків Тукало.
1741	Степан Гладкий.
1742	Семен Еремієвич.
1743	Іван Малашевич.
1744	Яким Ігнатович.
1745—1746	Василь Сич.
1747	Павло Козелецький.
1748	Данило Гладкий.
1749	Яким Ігнатович.
1750	Василь Сич.

шину «войсковыхъ служителейъ»¹⁾ до яких належали: підписарій, пушкар, підосавул та довбіш, або політаврщик²⁾ і ціла низка інших дрібних урядовців, число яких називають по-різному: 49, 118, 149 чоловіка^{3).}

На Запорізьких Вольностях на чолі паланок стояло «паланкове панство», головним серед якого був паланковий полковник. Паланкова старшина цілком підлягала старшині військовій, виконувала всі накази Січі, а в головному виконувала поліційно-фінансові функції. Паланковий полковник був на території паланки ніби кошовим отаманом у мініятурі.

У фобурги, походи військові, або охоронні призначалося походну старшину, яка несла роботу виключно військового характеру.

1751—1752	Яким Ігнатович.
1753	Данило Гладкий.
1754	Яким Ігнатович.
1755—1756	Грицько Хведорів Лантух.
1757	Данило Гладкий
1758	Грицько Хведорів Лантух.
1759—1760	Олек а Білецький.
1761	Грицько Хведорів Лантух.
1762	Петро Калнишевський.
1763	Грицько Хведорів Лантух.
1764	Пилип Хведорів
1765—1775	Петро Калнишевський.

(А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорізькое низове. Катеринослав — Ляйпциг, 1923, стор. 246-293).

¹⁾ Эварницкій.—Ист. зап. козак., т. I, стор. 217

²⁾ Мышецкій.—Ист. о коз. зап., стор. 33.

³⁾ Эварницкій.—Ист. зап. коз., т. I, стор. 217.

Таким чином, ми бачимо, що адміністрація Запоріжжя являла собою досить міцний організований апарат влади, який був цілком придатний справитися з завданнями, що перед ним ставив запорізький торговий капітал.

ЛІТЕРАТУРА

1. М. М. По
2. Ленин. «Хрестовский Русская история, т. II. Капитализм? Новые данные о законах развития капитализма в земледелии».
3. Ленин. «Капитализм и земледелие в С. Ш. А.».
4. К. ии, том. IX. Г. Маркс. «Стенька Разин». Журн. «Молодая гвардия», 1926 г., № 1.
5. Плеханов История русской общественной мысли.
6. М. Яворський. Нарис історії України, ч. II. 1925 р. Харків.
7. М. Яворський. Нариси з історії рев. боротьби на Україні, т. I.
8. М. Яворський. Історія України в стислому нарисі, 1928 р., Харків.
9. М. Свідзінський. Курс історії України в його метод. розр., 1929 р., Харків.
10. М. Слащенко. «Паланкова орган. запорізьких вольності». Праці комісій по вивч. іст. зах.-руськ та укр. права, вип. 6, 1929 р. Київ.
11. М. Слащенко. «Соціально-правова орг. Січі Запорізької». Праці комісій по вивч. вип. III, 1927 рік, Київ
12. А. Скальковський. Исторія Нової Січі или послідняго коша запорізького, т.т I, II, III.
13. А. Скальковський. Наїзды гайдмакъ на Зап. Украину въ XVIII ст.. Одесса, 1845.
14. А. Скальковський. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссійского края. Журн. «Мин. Внутр. Фль», ч. XI, 1885. XXVI.

16. А. Скальковскій. Хронологич. обозрѣніе Новороссійскаго края, т.т. 1—2, Одесса, 1836—38.
17. А. Скальковскій. Опыт статистическаго описанія Новороссійскаго края, Одесса.
18. Д. Эварницкій. Исторія запорожск. козаковъ, т.т. I, II, III.
19. Д. Эварницкій. Сборникъ материаловъ, С.-Петербург 1888
20. Д. Эварницкій. Вольности запор. козаковъ, С.-Петербург. 1890.
21. Д. Эварницкій. Запорожье в остаткахъ старины, СПБ, 1888.
22. Э. Эварницкій. очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ и Новороссійскаго края.
23. Яворницкій. Запорізьке козацтво перед судомъ історії, 1918.
24. Мышецкій. Исторія о запорожск. козакахъ, Одесса 1852.
25. Ефименко. Исторія українського народу, вип. II.
26. Ефименко. Южная Русь, т.т. I, II.
27. Рожков. Русская история в сравнительно-историческом освещении, т.т. I, VI.
28. Рожков. Происхождение самодержавия в России.
29. Рожков. Исторические и социологические очерки.
30. Сухин-Хоменко. Одміни й банкрутство українськ. націоналізму.
31. М. Грушевський. Исторія України-Русі, т.т. VII, VIII.
32. М. Грушевський. Джерела до іст. України-Русі.
33. М. Грушевський. Ілюстрована історія України.
34. М. Грушевський. Очерки истории украинского народа, 1912.
35. М. Грушевський. Культурно - національний рух на Україні XVI — XVIII ст.
36. Н. Костомаровъ. Историческая монографіи, т.т. I — XI.
37. Н. Костомаровъ. Русская історія, т. V.
38. Н. Костомаровъ. Русская история въ жизнеопис., т. II, 1905.
39. Н. Костомаровъ. Южная Русь и казачество, Отч. записки, I, II, 1870.
40. В. Антонович. Виклади про козацькі часи на Україні, 1912.
41. Найдхінь. Память о Запорожьи, Москва, 1877.
42. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе, Москва, 1848.
43. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи.
44. Ambr. Grabowski. Ojczyste spominki.
45. Marcina Bielskiego. Kronica, Sanok. 1866.
46. де-Кастельно Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie, 1820.
47. Н. Марковичъ. Очеркъ исторіи запорожскаго казачества. С.-Петербург. 1878.
48. Ор. Левицкій. Очеркъ внутренней исторіи малорусского народа во второй полов. XVII в.
49. Ляссота. Путевые записки о запорожцахъ в 1594 г., Одесса, 1873.
50. Бопланъ. Описание Украины.
51. Миллеръ. Разсужденіе о запорожцах. Москва, 1846.
52. Кулишъ. Записки о Южной Руси, СПБ. 1856.
53. Барвінскій. Крестьяне в лѣвобер. Українѣ XVII—XVIII ст., 1909.
54. Багалъ. Колонизация Новороссійскаго края и первые шаги его пути культуры, Кіевъ, 1889.
55. Багалъ. Материалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Моск. госуд. в XVI—XVIII ст., собранные въ разн. архивахъ Харьковъ, 1886.
56. И. Энгельманъ. Исторія крѣпостного права въ Россіи. 1900
57. Бідонов. Запорізький зимівник, 1915.
58. Н. Сементовскій. Старина малороссійская, запорожская и донская, С.-Петербург., 1846.
59. А. Кищенко. Оповідання про славне військо запорізьке низове. Кат-слав, 1919.
60. С. Єфремов. Исторія українського письменства, 1928.
61. Дорошкевичъ. Исторія української литератури.
62. Маркевичъ. Исторія Малороссії, Москва, 1842.

63. Багалій. Заселення південної України, Харків, 1920.
 64. Багалій. Займанщина въ лѣоб. Українѣ XVII и XVIII ст., Кіевъ, 1883.
 65. Т. Бараповскій. «Земельный вопросъ», энц. Гранат.
 66. Н. Покровский. «Восточный вопросъ», Б. Э. С.
 67. Александровъ. Государство, бюрократія и абсолютизмъ.
 68. М. Возняк. Исторія української літер. т II, 1922.
 69. А. Лазаревскій. Малосійськіе посполитые крестьяне (1648—1785). 1908.
 70. Гр. Міллєръ. Исторические свѣдѣнія, Москва, 846.
 71. Микола Аркас. Исторія України-Русі.
 72. Максимовичъ. Собрание сочинений, Кіевъ, 1877.
 73. Гербенштейнъ. Записки о Московіи. СПБ. 1866.
 74. Стороженко. Стефанъ Баторій.
 75. Антоновичъ и Драгомановъ. Историческія пісні, Кіевъ, 1874.
 76. Рудченко. Чумацкая пѣсни, Кіевъ, 1874.
 77. В. Доманицький. Козаччина на переломі XVI—XVII ст., 1905.
 78. Кулишъ. Українськіе казаки и паны.
 79. Устряловъ. Русская история, т. II.
 80. Филаретъ. Черноморск. Николаевская пустынь, Харьковъ, 1856.
 81. Смирновъ. Исторія крымского ханства.
 82. А. Скальковскій. «Занятіе крымского ханства въ 1783 г.», Журн. Мин. Нар. Просв. 1841 № 4.
 83. Надхинъ. «Паденіе Сѣчи», Русск. Вѣстник, 1873, кн. 8.
 84. Феодосій. Исторический обзоръ церкви, Екатеринослав, 1876.
 85. Феодосій. Самарскій, Николаевскій монастырь, Ек-славъ, 1873.
 86. Егоровъ Екатеринославское блуканіе (1777—1791), Екатеринославъ, 1887.

87. К. Мельникъ. Мемуары, относ къ ист. Ю. Руси Кіевъ, 1890.
 88. Крюйтъ. «Разысканія о Донѣ». Отеч. зап., 1854, № 54, 67.
 89. Ген. Кирсановъ. «Мысли о происхожденіи донскихъ казаковъ». Отеч. зап., ч. XXIX, № 83.
 90. Записки о Госсии Манштейна, Москва, 1832.
 91. Устное повѣствованіе Никиты Коржа, 1842, вміщено і в журн. «Мин. Нар. Просв.», 1838, № 6, 1839, № 2.
 92. Три книги Хотинской войны Якова Собескаго, Данцигъ, 1646.
 93. Исторический очеркъ российскихъ орденовъ и сборникъ основныхъ орденскихъ статутовъ. С.П.Б. 181, (про Малтийск. орден).
 94. Путешествие въ святую землю Ивана Лукьянова, Москва, 1862.
 95. Ващенко, В.—Іван Сірко. Славний кошовий війська запор., 1917.
 96. Літописи Самовидця, Величка, Грабянки (матер. про Запоріжжя).
 97. Зуев. О бывшихъ промысл. запорожск. казаковъ, Миасцесловъ, 1786, 2.
 98. Новый географический словарь Максимовича и Шекатова, Москва, 1788.
 99. Качаловъ. Архивъ свѣдѣній о Россіи. СПБ. 1861, 6.
 100. М. Литвинъ. Архивъ Качалова, Москва, 1854, II.
 101. Флоровскій. Состав закон коміссії 1767—74 г.
 102. Фелицынъ. Ист. допум. запор. сеч. архива, Ек-дар. 1899.
 103. Собрание гос. грамот, Москва, 1822, III (про торгівлю запоріжців з турками, стор. 444—447).
 104. «Вір революції», літ. іст. збірн. Кат.-слав, 1921.
 105. Матеріали к оцінці земель Екатерин. губернії, вып I. Мариуп. уезд.
 106. Матеріаль для оцінки земель Херсонск. губ.
 т. I. Одесский уезд. Херсонъ, 1883.
 т. II. Елисаветградскій уездъ, Херсонъ, 1886 (про господарство запоріжців та колон. Новор. краю).

107. Сборникъ статистическихъ сведѣній по Таврической губ.
108. Сборникъ Статистич. сведеній. Екатер. губ., т. II, Бахмутскій уѣздъ Ек-слав, 1886, вып. 2, Славяно-сескій уезд.
109. Списки населенныхъ мѣстъ Екатеринославской губ., изд. Центр. Стат. Комит. СПБ. 1863.
110. Очеркъ сельско-хоз. промышленности Новороссийского края Екат. губ. М. № 52.
111. А. А. Андреевский. Материалы для изученія южно-русского края в XVIII ст. (1715 — 1774).
112. Результаты подворной переписи Елисаветградского уѣзда 1883 — 1885 г.г.
113. Результаты подворной переписи Ананьевскаго у., 1886 — 1887 г.г. Херсонъ, 1899.
114. Отчетъ Екатер. Земской Управы за 1895 г., 1896.
115. Труды Екатер. Губ. Учен. Арх. Комиссии (IX томів).
116. Сборникъ статей Екатер. Научн. О-ва.
117. Земельные передѣлы въ Херсонской и Екатер. губ. «Одесскій Вѣстникъ», № 189.
118. Статейный списокъ столичника Василия Типкина и дьякона Никити Зотова, посольства в Крымъ въ 1680 г. для заключенія Бахчисар. догов., изд. Мазуровича. Одесса, VI. (Вміщено і в «Зап. Од. Об. Ист. и Др.», т. II, отд. 2, 3).
- «Черніговськіе Губернск. Вѣдомости», 1853, № 3, 23; № 4, 27, 29; № 7, 47; № 10, 71 (статьи Катченко).
120. «Стель», Екатер. 1885 — 1886, №№ 2, 5, 6, 7, 10, 12, 19 (статьи Новицкаго).
121. «Лібрія», Екатер. 1884, №№ 130, 133, 146 (статьи Новицкаго).
122. «Южанинъ», №№ 87, 89, 90. Лекціи Багалія.
123. Акты южной и юго-зап. Россіи, т. V, ст. 230 — 232, т. VI, ст. 150 — 166.
124. «Екатеринославскіе Губ. Вѣдомости» №№ 21, 25, 26 (статьи Новицкаго).
125. Древніе грамоты и другіе письменные памятники, касающіе Воронежской губ. и частью Азова, собр. и изд. Н. Второвымъ и К. Александровымъ
- Дольникомъ. Книги 1 и 2. Воронеж. (Акти про українську лінію).
126. «Од. Вѣстникъ», 1842, № 94 (стаття Грабского про лицарство).
127. «Труды Моск. Археол. общ-ва», 1883, XI, в. II и III, 216 (про ясир.).
128. Чтенія в Имп. О-ве Ист. и Древн., Москва, 1848, № 6, «Краткое ист. описание Мал. Россіи съ дополн. о запор. казакахъ».
129. Ежем. сочин., къ пользѣ и увеселенію служаще. 1760 май, стор. 387 — 444, статья Миадера «Ізвѣстія о запор. казакахъ».
130. «Зап. наук. т-ва ім. Шевченка», т. VIII, XVIII, XXVI, рецензії Грушевскаго та Курдуба на роботи Яворницького.
131. «Зап. наук. т-ва ім. Шевч.», т. CXLVII, Біднов «Січовий арх. Володомир Сокальський в нар. пам'яті».
132. «Зап. наук. т-ва ім. Шевч.», т. 128, 1919 р. Щурак «Джерело звѣсток про запоріжжя».
133. «Екатерин. Епарх. Вѣдомости», 1888, №№ 37 — 49. Новицкій «Къ исторіи Запорожья».
134. Чтенія Моск. О-ва Ист. 1846, кн. 3, 4; 1847, кн. 6, Миллеръ «Об исторіи запор. казаковъ».
135. Россійскій магазинъ, 1799, ч. 1, ст. 187 — 198 (записки про вибори в січі в 1749 р.)
136. «Вѣстник Европы», 1866, II, июнь, ст. Хартахай.
137. Записки іст.-філ. секції В. У. А. Н. кн. XI, 1927 р. статья Грекова «Бунт сіроми на Запоріжжі в 1767 р.».
138. «Зап. іст.-філ. вид. В. У. А. Н.», кн. IV, 1924, Харлампович «Листування запор. казаків із султаномъ».
139. «Зап. іст.-філ. вид. В. У. А. Н.», кн. XIX, 1928. Слабченко «Запорізькі печатки XVIII віка».
140. «Зап. укр. наук. т-ва у Київі», т. IX 1909, Ор. Левицький «Шеркові справи на Запоріжжі».
141. Родзазовъ. Очеркъ повѣствованія о Новороссийскомъ краѣ.
142. Флоровскій. Депутаты войска запорожского въ закон комисс. 1767 г. Одесса, 1912.

143. «Вѣстникъ Европы», 1874, IV, Кулишъ «Польская колонизация юго-зап. Руси».
144. «Кievская старина», т. I, 1882, стр. 435, Манжура «Запорожские расхищенья».
145. «Кievская Старина», т. IV, 1882, статья «Голос запор. депут. во всероссийск. собр. депутатов».
146. «Кievская Старина», т. III, IV, 1882, Переписка Румянцева о восстании 1768 г.
147. «Кievская Старина», т. III, 1882, «Матер. для истории б. Запорожья».
148. «Кievская Старина», т. VII, 1883 «Записки барона Тотта о татарскомъ набѣгѣ 1769 г. на Ново-Сербью».
149. «Кievская Старина», т. VII, 1883. Эварицкій «Жизнь запор. козаковъ по рассказу сопр очевидца».
150. «Кievская Старина», т. VI, 1883. «Какъ получали запорожцы денежное и хлебное жалование».
151. «Кievская Старина», № 11, 1889, стор. 444 (про лицарство на Запоріжжі).
152. «Кievская Старина», 1888 № 1—12, 1889 № 1—3 (про наказы запоріжців в Катеркоміс.)
153. «Кievская Старина», 1889, Багаль Колон. Новор. Края».
154. «Кievская Старина», т. VIII, 1884 «Топографія Запорожья».
155. «Кievская Старина», т. XIV, 1885, Бурчакъ «Замѣтки по истор. геогр. южно-русскихъ степей».
156. «Кievская Старина», т. VIII, 1884.
157. «Кievская Старина», № 8 и 9 1884, П-ка «Пронск. запор. казачество».
158. «Кievская Старина», № 5, 1883, Анд-скій «Запорожские выборы и порядки половины XVIII в.».
159. «Кievская Старина», № 12, 1883, Шимановъ «Предсмертная борьба Запорожья».
160. «Кievская Старина», № 4, 1885, Багаль «Наслѣдники запор. земель».
161. «Одесск. зап О-вист. и Др.», т. 7. «Описаніе земель».
162. Лѣтній журналъ, 1836, ч. II, кн. I. Кирьянко «Взгляд на лѣс. и садов. в Херсонской губ.».

163. «Пропор Марксизму», 1929, № 5, Е. Фельдман. «М. Слабченко — Планкова організація запорізькихъ вольностей» (рецензія)
164. «Кievская Старина», т. XXXIII, 1891 г., стор. 174—180, Эварицкій — По поводу рецензії книги «Волын. зап. козак.». Ястребовъ — «Отвѣтъ Эварицкому».
165. «Кievская Старина», т. XXXIV, 1891 г., стор. 491—492, В. Щербина — «Січевая школа».
166. «Кievская Старина», т. XXXVII, 1892 г., стор. 249—277, Ф. Н. — «Родина Калнышевского».
167. В. А. Мякотинъ. Очерки соц. ист. Украины в XVII—XVIII в. в. т I, в. I, II, III, Прага, 1926 г.
168. М. Слабченко. Орган. хоз. Украины, т.т. I, II, III, Г.И.У., 1923.
169. О. Стороженко. Українські оповідання, С.-Петербург, 1897 (спомини про Микиту Коржа).
170. М. Драгомановъ. Нові українські пісні про гром. справи, Женева, 1841.
171. Гр. Надхинъ. Ц-рс'яне памятники Запорожья.
172. В. Степовий. Запорізький зимівник, Черкаси, 1918.
173. Г. Карповъ. Критический обзоръ разработки главныхъ русскихъ источн., до истор. Малороссіи относящихся, Москва, 1871.
174. О глоблин. Очерки ист. укр. фабр. мануфактуры в Гетьманщине, Г.И.У., Киев, 1925.
175. Кожевниковъ. Великая крестьянская война в Германии, Г.И.З., 1925.
176. Мірза-Авак'янц. Віймки з джерел до іст. госп. та кл. бр. на Укр., Д.В.У., Харків, 1930.
177. Русская история в очерк. и стат., под редакціей Довнар-Запольского, т. II.
178. Мілюковъ. Оч. по ист. русск. культ., Москва, 1918
179. Итоги XVIII вѣка въ Россіи. Очерки, Москва, 1910.
180. Сумцовъ. Слобідсько-українські іст. пісні, Черкаси, 1918.
181. Думи кобзарські, Черкаси, 1917.
182. Ю. Борхард Экон. ист. Германии, ч. II, Ленинград — Москва, 1924.

183. Кащенко, А.—Великий луг. Запорізький «Українське в-во», Катерин., 1917.
184. Комар, М.—Запорізькі вільності, 1917, вид. 2.
185. Федорченко, Ів.—Погробовець Запорізької Січі. Іст. нар. проф. Крак. I - ту М. Дубецького (Перекл. з польської мови, з дод. і одмн. «Гасло», 1917.
186. Франчук, І.—Як воювали Запоріжці, Т-во «Вернигера», 1917.
187. Кащенко, А.—Кость Гордієнко - Головко, остан. лицаря Запоріжжя, Катер., вид. 2, 1917.
188. Кащенко, А.—Про гетьмана козацького Самійла Кішку, Катер., 1917.
189. Сисоенко, Євг.—Зруйнування Січі Запорізької Ж. «Народня Справа», № 35, 1917.
190. Кащенко, А.—На руїнах Січі Укр. вид. Катер. вид. V, 1917.
191. Василенкова-Полонська, Н.—З історії останніх часів Запоріжжя. «Зап. іст.-філ. відд. У. А. Н.», IX, 1926.
192. Ткаченко, М.—Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 р. Ж. «Україна», кн 2—3, 1926.
193. Василенкова Полонська.—Історики Запоріжжя, XVIII в., «Юб. зб. на пош. ак. Д. Й. Багалія» У. А. Н., № 51, 1927.
194. Василенкова-Полонська, Н.—Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогоч. ідей. «Зап. іст. філ. відд. У. А. Н.», кн. XII, 1927.
195. Загородський, Е. О.—Запорізька - російська митна політика за часів Нової Січі. «Юб. зб. на пош. акад. Д. Й. Багалія. У. А. Н.», 1927.
196. Ковалівський, А.—Чайки й «чайкісти» на середньому Дунай. «Юб. зб. на пош. акад. Д. Й. Багалія. У. А. Н.», № 51, 1927.
197. Рябінін-Скляровський, Ол.—Запорізькі бунти Дунайців, 1771—1774 р. і почат. Залунайського коша. «Наук. зб. за 1927 р.» (Історична секція У. А. Н.), т. XXVI, 1927
198. Степанов, І. С.—До студії з іст. Запор., за останні роки його існування. «Зап. дніпр. І. Н. О.», т. I, 1927.

ЗМІСТ

Стор.

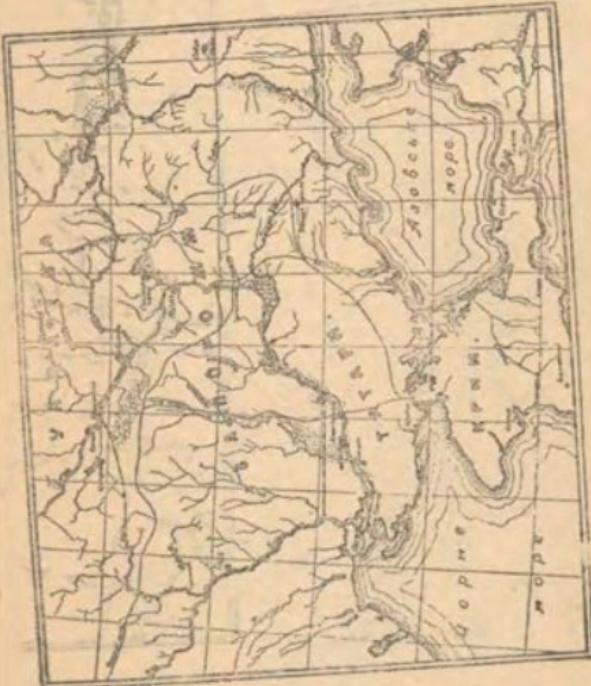
1. Вступ. Загальна характеристика історіографії Запоріжжя: Скальковський, Яворницький, Антонович, Грушевський, Єфіменко, Рожков, Слабченко, Мишецький, Міллер, Рігельман, Яворський, Покровський . . . . . 5—26
2. Головні етапи розвитку Запоріжжя . . . . . 27—34
3. Територія Запорізьких Вільностей. Січ. Паланки та фобурги. Кількість населення . . . . . 34—45
4. Запорізьке господарство. Питання земельної власності. Чи була на Запоріжжі община та колективна власність. Стан рільництва. Зимівники: військові, старшинські та козачі. Скотарство. Рибальство. Різні промисли. Ремісництво . . . . . 45—79
5. Торгівля. Характеристика чумацтва. Торгівля Запоріжжя з Туреччиною та Кримом. Торгівля з Польщею та Європою. Торгівля з Росією та Гетьманчиною. Внутрішня торгівля . . . . . 79—89
6. Класова диференціація на Запоріжжі. З яких шарів комплектувались козачі курені. Січове товариство: отаманія, значне козацтво та сірома. Великополанський характер отаманських маєтностей. Переростання запорізької отаманії на велику буржуазію. Характеристика молодшого товариства та

Стор.
сіроми. Паланкове населення: зимівчаки - гніздюки,
духівництво, запорізьке поспільство. Робоча сила
в отаманських та козачих зимівниках: ясир,
«родичі», аргати, вільнонаймані робитники . . . 89—126

7. Взаємовідносини поміж січовим товариством
та паланковим населенням. Підлеглість. Податки.
Клясовий антагонізм. Бунти та заколоти. Кримська
та російська партії . . . . . 126—136

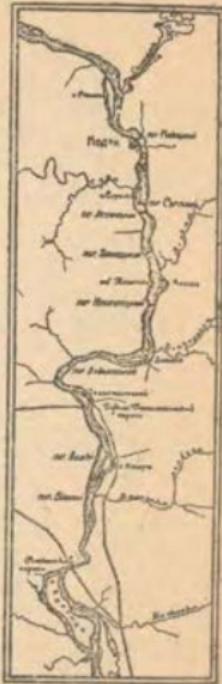
8. Проблема державності. Запорізька колонізація.
Освітні справи. Політичний устрій Запоріжжя:
демократична вивіска й олігархічна суть. Політична
влада: військова рада, сходка, курінна рада, палан-
кова рада . . . . . 137—160

9. Бібліографія . . . . . 161—170

Карта Волиностів війська запорізького.

Карта Великого Лугу.

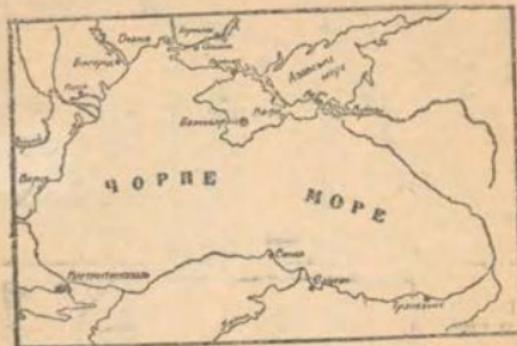
Карта порожистої частини Дніпра.

План Нової Січі.

1. Церква.
2. Паланка.
3. Пушкарня.
4. Скарбниця.
5. Башти.
6. Новосічинський ретраншемент.
7. Базар Гаски-Баша.
8. «Уступ»—пристань.
9. Кладовище.

Карта Чорного моря та торгових центрів.

Печатки Самарської та
Кодацької піланок.

План Кодацького замку.

Помічені найважливіші друкарські помилки.

Стор.	Надруковано	Треба читати
58	На фіг. 14 позначено шестерню в супорті— паразитну z та на поперечнім гвинті z_4	Шестерня, що й позначено як z_4 , сидить на поперечнім гвинті, а шестерні z_5 зовсім нема (паразитну, раніше позначену як z_4 , не позначаємо).
61	$\pi = \frac{Da'}{Dc}$	$\pi = \frac{Da'}{Da}$
77	$\frac{20,42}{110,120}$	$\frac{20 \times 42}{110 \times 120}$
11	$\frac{25,4}{5} = 51$	$\frac{25,4}{5} = 5,1$
83	Перебір №	Перебір № 1
115	$\frac{\pi}{2} = 180^\circ =$ $= 13^\circ 35' = 90^\circ$	$\frac{\pi}{2} = 180^\circ = 13^\circ 35' - 90^\circ =$ $= 76^\circ 25'$
115	$\operatorname{tg} \alpha_1 = \frac{R}{L}$	Треба брати як довжину віддалі між точкою гайдання куліси та центром обертання корби. Тоді: $\operatorname{Cos} \alpha = \frac{R}{L}$

ДЕРЖАВНЕ
ВІДДІЛЕННЯ УКРАЇНИ
Правління:
Харків, вул. К. Маркса, № 31.

L 30

По всіх книгарнях Укркнигоцентру ДВОУ та коопера-
тивних є така література з історії:

Гехтман, І.—Перша масова робітнича
організація на Україні. 80 ст., ц. 50 к.
Гліп, М.—Громадський рух 1860 р.р.
на Україні. Київ. І. Полтавська гро-
мада. 234 стор., ц. 1 крб. 70 коп.

Дубреуський, В.—Історично-культурні
заповідники та пам'ятки України.
76 стор., ц. 55 коп.

Студії з історії України. Науково-до-
слідчої катедри історії України в
Києві. 128 стор., ц. 2 крб.

Чернігів і північне лівобережжя. Огляди,
розвідки, матеріали. За редакцією
М. Грушевського. 532 стор., ц. 7 крб.
60 коп.

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРИЇ

Поштові відділі Д.В.О.У. надсилають наявною платою кожну
книжку так власного, як і всіх видавництв С.Р.С Р. Пересилка
її пакуваня, на всі замовлення, коштом ДВОУ, коли замовлення
більше, ніж на 3 крб. і наперед оплачується готівкою. Замо-
лення надсилють по такій адресі: Харків, вул. Народна Травяна,
№ 17, Почтовий відділ ДВОУ. Одеса, вул. Ласалля, № 31 (Пісочин). Поштовий відділ
ДВОУ. Дворянські дачі, просп. К. Маркса, № 48, Поштовий
Відділ ДВОУ.